

[1]

DR301
S75
V.73

ЦРНОРЕЧКИ ОКРУГ.

Од

Д-РА СТЕВАНА МАЧАЈА,

ЧЛАНА СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА, СРПСКИХ ЛЕКАРА, ДРУШТВА
ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ И АРХЕОЛОШКОГ, Р. Ч. ЗА ПРИ-
РОДНЕ НАУКЕ И ЧЛАНА ГЕОЛОШКОГ ДРУШТВА
У БУДИМ-ПЕШТИ,

ФИЗИКУСА ОКРУГА ЦРНОРЕЧКОГ.

ГЛАСНИК LXXIII.

ЧИТАОЦИМА.

Чисто са зебњом отпуштам од себе свој опис округа приоречког, јер после знаменитог дела „Србије“ од нашег врсног књижевника М. Ђ. Милићевића готово се једва што ново и може изнети на видик. Ипак држим, да ће читаоци у мом делу наићи на неке предмете, који ће им накнадити труд њихова читања; постигнем ли то, сматраћу да ми је труд богато награђен.

На Три Јерарха 1879,
у Зајечару.

Д-р СТЕВАН МАЧАЈ.

ПРЕДГОВОР.

Из првог предговора види се, да сам опис Црноречког округа још 1878-е године довршио. Од то доба многи су се писци трудили, да упознају свет са тим округом; а имено Г. Г. Драгашевић, Ј. Мишковић, Драг. Ђ. Јовановић и Лозанић.

Ја сам се са њиховим списима тек у најновије доба могао упознати, за то сам се њима нешто и користио. Што се тиче Анализе Минералних вода и Ђумура, то сам просто преписао.

Моја је задаћа била, у краткој скромној монографији, упознати читаоце са теренским односима и карактеристиком оне народности, која поред чисто српског народа у овом округу живи. Историјом слабо сам се занимао, почем не осећам довољно спреме и средства у себи да нечим стварним читаоце изненадим, што се пак тиче традиције, познатије личности у мени се поколебала вера у њихова причања. У том погледу изгубих наду, кад не могах докучити ни некадашње име Гамзиграда, тој колосалној развалини, која вековима пркоси зубу уништења, па да сам се признатим српским и страним историчарима с питањем обраћао. Ја држим, да су још Хуни или Авари, ове тад културне пределе, у тако грозној мери опустошили, да није могло остати трагова позитивне успомене за средњи и данашњи

век. Мрак османске владавине спречио је да се одржи успомена давне прошлости, јер је следствено потирала и саме средовечне успомене, које су народ подсећале на његову славну прошлост, која се у религиозним споменицима—задушбинама—показивала.

Гамзиград не спомиње ни Мајков, ма да су му градови од много мање важности, као што је Равна, Кожљ и Сврљиг у кнежевачком округу познати били. —

Од оног времена, кад сам мој опис довршио, учињене су разне измене како у војном и политичном, тако у просветном и индустријском погледу. То се види из војне поделе округа, по новом груписању општина и новим гравицама самог округа, због тога, што су две општине, дубочанска и јелашничка додате крајинском округу, а од кнежевачког округа одузета је горњо-белоречка и заграђско-вратарничка општина, што служи за повод да се измени јужна и северна граница.

У просветном обзиру у толико се примећавала измена, што се изгореле школе на ново подижу, а од зајечарске полугимназије постала је цела са 8 разреда.

Највећи се полет показује на пољу радиности. Подигнута је у Зајечару велика пиварска зграда Јована Лаловића, до Зајечара подигао је Никола Лаловић велику опекару (циглану), у којој се за печење опека употребљава лигнит из његова рудника у Звездану. По том подигнута су два вештачка млина одмах испод саставака, Уроша Милошевића трговца из Вражогрица, а ниже овог Андре Генчића и његовог зета Алексе. Трећи је између Вражогрица и Рготине Љубе Димића и Стеве Најдановића. Овај је млин права благодет за околину, јер је у њој жив промет, зарада и потрошња.

Али сва та предузећа крунише железница, која ће пругом својом везати Прлитски мајдан са Дунавом, на коме се живо ради и скорим ће се друштво њоме почети служити. —

Догађаје од 1883 и 1886 године остављам на опис вештијем перу.

1. маја 1887 г.
у Београду.

Д-р СТЕВАН МАЧАЈ.

ЦРНОРЕЧКИ ОКРУГ.⁽¹⁾

Положај и границе.

Црноречки округ лежи на источној страни Србије; заузима гранични обим од 125 часова, а обухвата више од 2000 четворних километара површине. Од источне па до крајње западне границе има 15 часова; од југа до севера највећа дужина износи $12\frac{3}{4}$ часова; средња ширина је $9\frac{1}{2}$, дужина $13\frac{3}{4}$ часова.

Лежи између $19^{\circ} 24'$ и $20^{\circ} 6'$ дужине и између $43^{\circ} 40'$ и $44^{\circ} 10'$ ширине.

Граничи дуж целог истока кулским срезом у Бугарској. Ту га од Бугарске дели плот почев од затворничке страже, па преко Вршке Чуке до Тимока. Од Рајкове суваје служи као природна граница река Безданица, која се код тупановачке страже у полукругу спушта до Тимока. Од уласка Безданице у Тимок постаје овај источном границом за округ, до суседног му крајинског округа.

⁽¹⁾ Овај је чланак поправљен према напоменама госпoде оцeнитeљa, нa које је и међу тим нa жалост покојни писaц, у своје време, пристао био.

Уредник.

Од југа граничи се кнежевачким и алексиначким округом. Међа је са кнежевачким округом доља реке Мале Шашке. Отуд прелази Тимок, и пружа се над Грлиштем по Кошућевом вису обухватајући: Карапанцево, Осење, Крупни камен, Манастириште и Лесковац пењући се више к југу на Тулишницу, од које северни део захваћа и косом висопу у брдо, Млеко, Маглен, Трећи врх, Убишове њиве, допирући до самог Ртња. Овај је међом преполовљен у целој својој дужини, па се лукавичком косом и даље дели од алексиначког округа до Столице у кривовирском хатару.

Западну границу сачињавају висови, који Ђупријски и пожаревачки округ раздвајају од црноречког: Столи, Бреговац, Букур, Тилве, Кумакриш, Курмахура, Бота.

Од севера се граничи крајинским округом, где се пружа од Вање, — Стрене, Тилве, Тресте, Падуре Фромозе, Кршу — Маре, Црног Врха, Столова, па преко њих Дубочанима, Копривници и Чоконари, где се спушта у Тимок.

Округ црноречки наименован је по свој прилици од Црног Тимока, који се и Црном Реком назива.

Војна подела тимочке дивизије.

Штаб тимочке дивизије у Зајечару располаже црноречким, кнежевачким и ђупријским округом.

Војна подела округа. ⁽¹⁾

1883 г. услед нове војне поделе било је овако стање: Команди XIII-ој пуковског округа у Неготину припадају ова села из бољевачког среза: Злот, Шарбановац, и Су-

⁽¹⁾ Изоставља се, јер је застарела.

Уред.

мраковац, остала сва села из среза бољевачког припадају XIV пуковској окружној команди у Кнежевцу.

Села: Грљан, Прлита, Вел. Извор, Никуличево, Рго-тина, Трнавац, Бела Река, Бучје, Топла, Кривељ, Слатина, Оштрељ, Брестовац, Вор, Метовница, Звездан, Гамзиград и Лубница из среза зајечарског такођер припадају XIII пуковној окружној команди у Неготину.

Леновац, Лесковац, Вор, Горња Бела Река, Грлиште Шливар, Вратарница и Заграђе такођер среза зајечарског припада XIV пуковној окружној команди у Кнежевцу.

Политичка подела. (1)

У округу има два среза, зајечарски и бољевачки. У првом је окружна варош. Срез овај има 21 општину, састављене из 25 села. У бољевачком срезу има 15 општина, састављене из 19 села. Од ових је кнежевским указом од 10/10, 1875. год. Бољевац проглашен за варошницу, а од села Подгорца оцепио се заселак Боговиње, који сад има своју самосталну сеоску управу

Општина леновачка, и то село Леновац и Лесковац 17/10. 1875. год. прикључени су зајечарском срезу по решењу скупштине и одобрењу његове светлости, а 14. децембра 1878. по решењу народне скупштине у Нишу и одобрењу Његова Височанства кнеза Милана додата је црноречком округу Вратарница из кнежевачког округа, да увећа зајечарски срез.

По пређашњој политичкој подели округа, срезови се зване вражогрначким и зајечарским; али највише решење од 7. маја 1860 В. №1280 измени стање тако, да вражогрначки срез постаде зајечарским, а овај бољевачким.

(1) И управна подела земље, после новог устава, претрпела је неке промене.

О К Р У Ж Н А В А Р О Ш

ЗАЈЕЧАР	НАРОДНОСТИ		ПОРЕС. ГЛАВА	ШКОЛА	СВЕШТЕНИКА	ЦРКАВА
	СРБА	РУМУНА				
	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	916	1	3	1
СРЕЗ ЗАЈЕЧАРСКИ						
1. Бела Река	1		266	1	1	
2. Бор		1	161	1		
3. Брестовац		1	339	1	1	
4. Вучје		1	189			
5. Велики Извор	1		769	1	2	1
6. Вражогрнац	1		488	1	1	
7. Вратарница	1		281	1		
8. Гамзиград		1	154		1	
9. Грлиште	1		387	1	1	1
10. Грџан	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	449	1		
11. Дубочани		1	269		1	
12. Звездан	1		308			
13. Јелашница	1		61		1	
14. Кривељ		1	535	1	1	1
15. Леновац	1		255			
16. Лесковац	1		138	1		
17. Лубница		1	297	1		
18. Метовница		1	239	1		
19. Никуличево		1	251	1		
20. Оштрељ		1	195			
21. Прлита		1	85			
22. Рготина	1		506	1	2	1
23. Слатина		1	339	1	1	1
24. Тошла		1	60			
25. Трнавац	1		202			
26. Шљивар		1	120			

СРЕЗ БОЉЕВАЧКИ

ИМЕ СЕЛА	НАРОДНОСТИ		ПОРЕС. ГЛАВА	ШКОЛА	СВЕШТЕНИКА	ЦРКАВА
	СРЕА	РУМУНА				
1. Бачевица		1	180			
2. Бољевац	1		175	1	2	1
3. Валакоња		1	447	1		
4. Врбовац	1		223		1	
5. Добро-Поље		1	142			
6. Добрујевац	1		183			
7. Злот		1	800	1	2	1
8. Илијино	1		122			
9. Јабланица	1		279	1	1	
10. Криви-Вир	1		409	1	1	
11. Ласово	1		280	1		ЛА- ЗИПА
12. Луково	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	228	1		
13. Мали-Извор	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	264	1		
14. Мирово	1		122			
15. Оснић		1	340			
16. Планиница	1		218	1	1	
17. Подгорац		1	630	1	1	
18. Сумраковац	1		269	1	1	БОГО- ВИЊЕ 210
19. Шарбановац	1		344	1		

Ново груписање општина, по коме су Јелашница и Дубочани припали Крајинском округу, а Црноречком округу додата је Горња Бела Река.

НОВИЈА ПОЛИ-

ГРУПИСАЊЕ

У ЗАЈЕЧАРСКОМ СРЕЗУ

БРОЈ	О П И Ш Т И Н А	С Е Л О
1	Дол. Белоречка.	Бучје.
	" "	Доњ. Бела Река
	" "	Топла.
2	Кривељска.	Кривељ.
3	Слатинска.	Оштрељ.
	"	Слатина.
4	Брестовачка.	Бор.
	"	Брестовац.
	"	Метовница.
5	Леновачка.	Лесковац.
	"	Леновац.
	"	Гор. Бела Река.
6	Вратарничка.	Заграђе
	"	Вратарница.
7	Звезданска.	Гамзиград.
	"	Звездан
	"	Лубница.
8	Грлишка.	Шљивар.
	"	Грлиште.
9	Вражогрначка.	Никуличево.
	"	Вражогрнац.
10	Велико Изворска.	Велики Извор.
11	Рготска.	Рготина.
	"	Трнавац.
12	Грљанска.	Прлита.
	"	Грљан.

ТИЧКА ПОДЕЛА

ОПШТИНА

У БОЉЕВАЧКОМ СРЕЗУ

БРОЈ	О П Ш Т И Н А	С Е Л О
1	Валакоњска.	Валакоње.
2	Злотска.	Злот.
3	Ласовачка.	Ласово.
	"	Добропоље.
	"	Бачевица.
4	Кривовирска.	Криви Вир.
5	Подгорачка.	Подгорац.
6	Луковачка.	Мирово.
	"	Луково.
	"	Јабланица.
7	Шарбановачка.	Сумраковац.
	"	Шарбановац.
8	Бољевачка.	Илијино
	"	Бољевац
	"	Добрујевац.
9	Планиничка.	Оснић.
	"	Врбовац
	"	Планиница.
10	Мало Изворска.	Боговина.
	" "	Мали Ивор.

Из старијег табеларног прегледа види се, да у црноречком округу живе две народности српска и румунска. Ма да су у политичком погледу сви Срби, ипак се пошљом и обичајима знатно разликују.

У опису кнежевачког округа — „Гласник XIX“ — описао сам и народне обичаје. Рад сам био да избегнем понављање и да се опет не дотањем српских обичаја, а што сам се ипак упустио у цртеж обичаја Црноречана, оправдаће та околност, што становништво црноречког округа односно језика састављају два елемента српски и румунски. Румунима — Власима — посветио сам особити одељак, као туђем елементу и цртао сам верно њихове обичаје, које сам од чести лично гледао

На овај румунски елемент вредно би било обратити већу пажњу, да се истргне од моралне пропасти. Број осуђених криваца, који се може ставити на $\frac{75}{100}$ грозан је доказ њиховог моралног стања. Сви родови злочина заступљени су у њиховом животу, који би довољног предмета дали некој криминалној статистици. Све врсте крађе, убиства, родоскрнављења, силовања били би ту заступљени! А узрок? Недостатак васпитања, гроза од науке и лабавост у религији.

Држим, да би узвишен задатак био пронаћи начин и средство, којим би се овај елемент могао повратити друштву, те да буде достојан човека и часног грађанина!

Просвета.

Са тужним осећајима приступам опису просветног стања у црноречком округу. Ако су поред броја ученика јавне просветне зграде за основне школе мерило тежње за образовање, онда би се црноречки округ са потпуним правом могао ставити међу прве округе Србије. Ну турско варварство, докле је год допрло, потрудило се, да нам уништи

школе, које су сваког страног путника изненадиле лепотом споља и подесним устројством изнутра. Тако бејаху жртве белоречка, рготинска, никуличевачка, метовничка, планиничка, леновачка школа, све нове и лепе зграде; а поред ових још и вражогрначка, лубничка, грљанска, велико-изворска и грлишка, лепе ну старијег плана школе, предате су пламену и сад стоје као згаришта до неизвесних времена.

И злотска красна школа лебдела је у крајној опасности. Поред ове има се још поменути бољевачка, ваљаконска, брестовачка, кривовирска, луковачка, јабланичка, мало-изворска и ласовачка, које су новије и укусно подигнуте зграде. Подесно зидане су кривељска, борска, слатинска, подгорачка, сумраковачка и шарбановачка школа, ма да не чине знатан утисак по својој спољашњости. Окружна варош је најлоше заступљена односно школских здања; ну да би и она одговорила према позиву свога предначења, купила је кућиште и навукла била знатну количину опека, да себи достојну школу сазида. Али на жалост Турци развуку материјал по Краљевици, и тако се и овде стаде на пут узвишеној намери.

Пре рата ширили су науку и просвету 40 наставника; од ових било их је 4 у зајечарској реалци, а 36 у основним школама за сав округ: 6 у Зајечару; међу овим 2 учитељке у женској школи; осталих 30 по унутрашњости округа. У Вел. Извору, Бољевцу и Злоту по 2 учитеља. У овом последњем месту има и женска школа, што иде у част ове румунске општине.

Успех је очевидан, јер нараштај, који се користио школском благодети, одликује се по нарави, по понашању и по моралу од оних, који нису школу походили.

Међу сеоским учитељима било је 13 женских учитељака; 7 од њих свршиле су вишу женску школу у Бео-

граду, остале су положили учитељски испит. У колико имадох прилике уверити се, ма да неке учитељке имају мање педагогијске спреме, ипак, према урођеној нарави женског пола, држим, да блажи и питомији ученици излазе из оних школа где су женске наставници. Можно је, да у просветном обзиру не одговарају потпуно свом задатку, особито оне, које су са мањом спремом заузеле свој положај. Ну довољно је постигнуто тиме, што се, под њиховом руком, лакше припитомљавају те бујне особито румунске нарави, које су на разврат склоне. А и саме општинске власти с њима су задовољније, јер се оне не мешају у општинске послове, што обично бива код учитеља.

Пре рата, може се рећи, да се озбиљније била почела ширити просвета, и да је народ био прионуо читању. Доказ за овај факт то је, што су се на више места биле отвориле читаонице, као у Зајечару, која датира свој почетак од 1866. год. и која је отворена на „Оцеве;“ — даље у Бољевцу, Злоту, Кривељу и Рготини. Наравно, да опстанак и живот ових племенитих завода зависи колико од свести и пожртвовања дотичног грађанства, толико двојном од заузимања и предбачења месних свештеника и уз ове од ревносних учитеља. Међу тим је рат учинио, да је свих поменутих читаоница нестало. Зајечарској је пропала доста лепа библиотека. Поред разних страних новина на руском, немачком и француском језику, разграбљена је и уништена лепа количина како научних тако и белетристичких књига.

После рата започета су предавања у реалци 1. маја, у основним школама, Ђурђевог дана 1878. год.; у Бољевцу у месецу септембру 1877. год.

Веровну ствар заступају: окружни прота у Зајечару, намесник у Бољевцу, и 25 свештеника.

Цркве се налазе у Зајечару, Слатини, Вољевцу, Кривељу, Злоту, Подгорцу, Лозици, Крепичевцу, Рготини, Грлишту и Вел. Изору. Односно величине и лепоте одликују се бољевачка и слатинска; кривељска је мања, али укусног стила; лозичка и крепичевачка се одликују својом старином. Рготинска, вел. изворска и грлишка стоје у развалинама, попаљене од непријатеља.

Радиност.

Радиност је у овом округу заступљена у овим еснафима:

У еснафу болтацијском, ком је патрон Св. Тројица, састављени су бакали, болтације и бојације.

У еснафу абацијски, који слави Петров дан, иду терзије, абације и кројачи.

Ђурчијски еснаф слави Св. Илију.

Папуџијски Св. Спиридона.

Дунђерски еснаф са прославом светитеља Томе групирао се из: зидара, тесача (дунђера), црепара, (ћирамиџија), колара, столара и мазача (молера).

Сапунџијски састављају пушкари (туфегџије), вртари (баштовани), бријачи (бербери), струнари (мутаџије), сапунџије и славе Св. Трифуна.

У крчмарски (механџијски) еснаф долазе: хлебари, кафеџије, крчмари (механџије), са славом Св. Тодора.

Поткивачки (налбантски) еснаф чине: бравари, ковачи, поткивачи, кантарџије, лимари (тенећкари), котлари (бакрачари), са славом Константина и Јелене.

Ма да су сви ови еснафи сваковрсном радњом заступљени, ипак се радиност ограничава само на производе, који се троше у овом округу. Једини су градинари, који својом зелењу снабдевају и оближње округе; они не само

што својом производњом намирују обичне свакидашње потребе, него у својим вртovima негују и таке производе, које траже одличније кухине и извршнији столови. Да остале прећутим, а да споменем само диван каулин (кар-ниол), који се због своје и добротe и јевтиноће по молбама и наруџбинама разашлије по оближњим окрузима. Тако је и бостан сваког рода одличан.

Да наведем још неке творевине у овом округу. У Кривом Виру је спомена достојно кисело млеко, које се одржава преко целе зиме. Укисели се пред јесен густо овчије млеко у ћуповима, у којима се држи, па пошто се кора на млеку ухвати, залију се грла од ћупова растопљеним маслом. Готово цео Криви Вир слави два свеца, Св. Јована и Св. Атанасија, и тада се износи кисело млеко као одлична реткост гозбе усред зиме.

Тако се и кривовирска вуна свакад скупље плаћа но остала на другом месту. Овде се и фабрикују доста примитивни дулци (мундштикле) и штапови.

Ту су и луковачки коритари, који поред корита праве и котарице. Како се дуж Тимока и осталих река налазе красни врбаџи, то би се од врбовог прућа могао створити диван индустријски промет. Ну на жалост тим се занимају само Цигани, а и најобичније лесе за кола, набављају се с муком из даље. У другим државама производна сума од врбовог прућа иде на милионе, а у нас се оно не употребљава ни за најпрече потребе.

Што се тиче грађевине, у овом погледу не показује се никаквог полета ни у јавним ни у приватним зградама. Спомена заслужује у Зајечару јавна зграда Алексе Здравковића жрчма, која се својом величином одликује од осталих кућа.

Од 1879 године подигнута су у тимочкој долини два вештачка млина и то први испод Зајечара према Костоцу на Тимоку; својина Андре Генчића и његовог зета Алексе.

Други, на рготској реци, својина Димића и Најдано-
вића из Неготина. Радња је одлична! —

Реке. (¹)

Главна река црноречког округа је тако звани Црни
Тимок. Извире у Кривом Виру, у подножју брда Цер-
ја; излази из Пећуре (пећине, пештере), која је до 2°
висока и 1½° широка у речној стени. У ову шупљину
може се ићи 15—20°, кад се предузме даље продирање
онда бива спречено наступањем дубљих вирова, а и бру-
јање воде изазове страх у испитачу, лишавајући га сме-
лости у даљем испитивању непознате дубине. Вода је го-
тово без измене тако силна, да по изласку у размаку од
4° међу шест витлова, а и једна ваљавица се снабдева
довољном количином воде. После кратког пута у самом
селу прима у себе јаку воду од два топла извора, и пође,
обогачена водом знатних река и потока, у северно-источ-
ном правцу кроз дивне долине, као што је она испод Ка-
лафата, она до Балакоња и звезданско-зајечарска долина.
Тако пролази кроз непроходне клисуре, као што је она
под Малим Извором и она испод Шарбановца до метов-
ничког моста.

Најзнатније су реке, које се с лева улевају у овај
Тимок: Радованска, Злотска и Летовничка. С десна прима
у себе небројене поточиће и реке, међу којима су најзнат-
није Мирошница и Бољевачка Река.

Црни Тимок раздваја црноречки округ у две неравне
половине: у већу северну, и мању јужну, па после про-
стора од 10 часова састави се испод Зајечара на 700

(¹) У овом одсеку нема много приновака после „Хидрогра-
фије независне кнежевине Србије“, од Јов. Мишковића.

метара са кнежевачким Тимоком. Кнежевачки или Бели Тимок прелази границу црноречког округа код Мале Шашке, у своме току држи северни правац до испод Зајечара, откуд се више истоку креће. Само према Трнавцу заузима западни правац, градећи плодну луку, која је, на жалост Трнавчана, у шакама турског спахије Хаџи-Нури-Аге. Отуд се опет окрене к северу, где близу Јелашинице напушта црноречки округ.

У овај се Тимок посредно и непосредно улевају све реке и потоци црноречког округа. Одмах с лева прима у себе доста знатну реку Грлишку, потом Лубничку, Николичевачку, тако звани Алапин, и од свију, осим првог Тимока, највећу Кривељско-Вражогрначку реку (Рготска или Бела река); најпосле Макушевац, који код Јелашинице пада у њега.

У десну обалу слевају се ове воде:

1. Мала Шашка, која служи као граница између црноречког и кнежевачког округа ⁽¹⁾. Главни јој је извор у тако званом Богазу. Реку увећавају воде из извора: у Рађилом Билу, Дугачком Билу и Хајдучки кладенац. Западним правцем пружа се на $\frac{3}{4}$ часа, и пошто продре Клисуру задњу улази испод Вратарнице у Тимок. Пресушује.

2. Ђелов Поток. Започиње у Лозишту, па се показује преко Селишта крај Ђеловог врха у тимочкој дољи, пролазећи кроз Орешац, спушта се у Тимок. Пресушује. Миков поток и Умље, извире у Вучовом стаблу у који с десна иде Ненов дол.

3. Аврамица извире код Затворнице; обилази малу Чуку, и улева се у Тимок.

⁽¹⁾ Са придружењем вратарничке општине к црноречком округу престала је Мала Шашка бити границом између кнежевачког и црноречког округа.

4. Прлитски Поток. Глава му је у Бугарској близу плота, источно од карантина; прелазећи у нашу земљу, прима воду извора изнад царине, где се већ јачим потоком, — који не пресушује — ствара, дајући довољно воде за купање стоке, која има да издржава период карантирања на Вршкој Чуки. Близу села Прлите споји се са краком Дудој, у њега се улива Михајков поток који започиње у камену равног имена, још прима у себе Бујков поток, који почиње код Затворнице, а воду му увеличавају 2 кладенца Стојков и Копилор; оба не пресушују.

5. Дубоки Поток, који извире између Мале и Велике Чуке; продирући западним правцем губи се у ливадама.

6. Вел. Изворска река. Глава започиње у Шонтолову и тече према селу, у путу се у њу улева Стаменски дб, који извире у Гунгавој могили, и Цоцов дб, а близу села зове се Дубоким долом, продирући кроз село, над Костоцем се спушта у Тимок.

7. Безданица. Служи крајном северном међом Србије. У путу, који се к северу пружа, прима у себе небројене изворе и потоке и то Рајков суват, Слечев дб, Степанову и Младенову падину са обе стране. Започиње код Рајковог Сувата; после два часа тока, пада у Тимок према селу Вражогрнцу, код Тупаловачке карауле. —

У Изворском хатару наводи се тако звано Врело, знатно по томе, што се из њега ствара Језава, која се започиње у Умњи, кроз хатар Вел. Извора, пружа се северо-западно до Тимока и губи се у Милосављевом блату. Не пресушује.

Кнежевачки или Бели Тимок. Заузима простор од 8 часова у дужину и дели округ на малену источну и велику западну половину. Пошто се састави са Црним Тимоком,

постаје знатном реком, особито с пролећа, кад би се по њој могло и пловити за неко време.

Као што се вода Црног Тимока употребљава за воденице, такве услуге прави вода и овог Белог Тимока. Дуж пролаза свог кроз округ, снабдева он водом млинове, а земље око јаруга употребљене су за баште, од којих окружна варош и околина добија кухинску зелен и красан бостан.

С леве стране у кнежевачки Тимок уливају се:

1. Грлишка Река. Њу стварају три крака; од ових је најглавнији Ласовачки или боље рећи Љиљак-овачки, који са пет извора у брдима на један сахат југо-западно од села под именом: Шопура, Седибраде, Четвртога Врха Сирина, и Свињског Врха започиње, и к селу Ласову под именом Љиљак-овачка Река допире и пролази кроз село. У селу прима у себе Братински Поток, а испод села се састаје са Гинитровским Поток, који се опет више извора из брда саставља, а имено: из Горуња, Трећи Врхац, Оштричевице, Манастиришта, па се испод села улева у Ласовачку Реку и тако спојена про-дире кроз Ласовачку Клисуру и додирује у Белој Реци кнежевачки округ; Г. Бела река прикључена је Црнореч-ком округу а јужно од Лесковца враћа се у Црноречки округ, где се код поменутог села, пошто најпре с лева у себе прима Букурички Поток, саставља са

Леновачком Реком. Ова опет има две главе: Бачевичку и Врбовачку. Њу сачињавају Куси Поток, који извире у Орешачким облазима, а код доњег Селишта спушта се у село. Дубоки Поток; њему је глава у Широком Пољу. Буково, (Мајков поток) започиње у Црвеном Пресеку близу Марковог Камена; сва три се у селу Врбовцу саједине, под именом Виталовац па се у њих још улева и Баношевица, која извире код доњег Се-лишта, а испод Врбовца се улева Бачевичка Река,

те тако спојене стижу у Леновац, где се у њих улева с лева Рујевица и Бресијански Поток; а испод села Грлишта умножава воду поток Карапанца, који се под именом Грлишке Реке после 6 часова свога тока, улева у кнежевачки Тимок.

3. Лубничка Река. Њу састављају Планинички и Лубнички Поток; први извире у брду Чешљаји на један час даљине к северо-западу од села. Главну сачињавају 4 извора; к првом краку се придруже још 2, који излазећи из Појишта и Лешћа примају у себе још изнад села с десна Ковачевац а с лева Голубовски поток, воду потока Турски, планиничких над селом чесама и једног поточића, што поред селске механе у њу улазе. Испод Шљивара саједини се са Лубничком Реком; ова пак извире још у планиничком хатару у тако званом Липуј Рајбању и Подбучини. Свој почетак води од 3 кладенца; у току свому јужно-источном правцу прима с десна воду од Шарене чесме, а с лева Хусејинов поток, који у брду Рудини започињу и, спојивши се са Планинском реком, прима у себе шљиварску реку којој је име у почетку Сатулуј, а с десна улива се у њу Јончин поток ниже села Грљана улазећи у кнежевачки Тимок.

У главни Тимок утичу:

1. Дубоки Поток кратак махом сух, пролази поред Костџа источно у Тимок. —

2. Три друга потока а на име Суводолски на западу од Зајечара, коме је врх Гасков поток и у који се слева Попарков поток и Осојна. Никуличевачка Река започиње у Голаји, где се Обршетуре зове, у њега се улевају Лападатски и Мишљеновачки поток; пошто се са сеоском реком из Старог Селишта споји, сачињавају Никуличевачку Реку, која се под именом Алапина спушта у Тимок.

3. Једна од најзнатијих река је Рготинска, коју састављају три повеће реке и то Бело-Речка, Кривељска и Слатинска. Све три се састану више рготинског камена, продиру кроз клисуру, на прелазећи кроз Рготину и Вражогрнац јури у Тимок.

По својој дужини највећа је Кривељска, која започиње из небројених извора Црног Врха, а на име у Великој и Малој Секашћици, Антонијеви, Ђорђеви, Пујанцу, Кирициском, Петруцу и осталим. Тако се скупља и допире до села. Ту прима у себе знатан извор Бањице Кривељске и у даљем свом току још многе мање пстоке с лева и десна као што су: с десна Јануцици, Урзукаре, Царевац и с лева Гужогли, Станулуји примивши, хити кроз дољу до близу рготског камена, где се с десна улева у њега.

Слатинска Река је продужење Борске Реке, која се зове Слечињоре, и која започиње у Кормакошу са више огранака као што је Калаџире и полази источно к селу Вору, где у себе прима тако звани Томин Поток, који извире над селом, и до механе се у њу улева. Даље се у њу спушта Фонтана Сарата, која извире поред града и упада у реку. У путу од Бора до Слатине обогаћава се са Огашом Ворулуј; започиње у Куцовом пољу; испод ове је Грабар Ражање, а иза ове следује Трњане. Продужујући свој пут до Слатине придружи се овом Руђавица, која започиње испод Кучајне у Брестовачком хатару. Испод села прима у себе воду Кусака, Досула и Грчаве. Те воде се укупно слевају у Кривељску Реку.

Трећи крак Рготинске Реке је из крајинског округа Бела Река, која долази од Луке; до села истог имена с лева спуштају се у њу: Огаш Куртоли, Самарулуј, Петрика, Вељков и Игњатов Поток, Крајмар, с десна Топољска Река, Черет и Микшин Поток. У самом селу даље

с десна Бигрен и Сурдук, који започиње у Ланишту и пролази кроз село; најпосле Крушар. Иза села упуте се јужним правцем до Рготског камена, да спојен са Кривељском и Слатинском Реком, продре кроз клисуру. У свом путу прима у себе с лева Градски, Вељковачки и Облачички Поток. Код Толовца Магурски, извире под виноградинама код Поповог јазу и слева се у реку, а с десна Лиљачица, која започиње у брду Липовцу и улази код Заграђа, још над каменом у Кривељску Реку. Дудок извире на Саставцима и више села улази у реку. Од Рготине кроз Вражогрнац до Тимока не прима у себе текућу воду.

До Јелашничке реке има још неколико потока што утичу с лева у главни Тимок.

Црни Тимок много је богатији у пријему споредних река и потока, како по броју тако и по количини вода. То је последица бреговитих предела на којима се још шума одржала. Но ипак сваки, који није дубље познат са тајнама природе, мора се дивити Кривовирском и Злотском извору, од куда је кадра земља из своје утробе и у доба године кад је највећа суша, да избаци толико воде.

Становништву, које се налази у таком пределу, где се о овакој тајни очигледно може уверити, лако је доказати шупљикавост земље и у њој опток, који постоји и који се најпосле с тим свршује, да у дубинама нагомилана вода на површини земље тражи себи одушку. Тако Кривовирци кад знају, да Пониквица, која извире испод планине Саманца и после тока од $\frac{1}{2}$ часа изгуби се у вртачи водоваља, тако исто и Гарска Река, којој је почетак у Говедаришту, истим се начином губи у вртачама као и Аранђелов Поток, а други, као што је Селски Поток Багревац. Јаворак, који започиње у Црном Врху, Грабовац и Суваја, која извире испод Меког Камена и после краћег или дужег тока у песку у свом кориту

нестаје: лако ће се обавестити о силини извора, коме је судба одредила, да још у настарија времена постане главном познатој знатној реци..

Црни Тимок обогаћавају у свом току ове воде:

1. Ловичка Река, која извире у Буки; она је увећана богатим извором код цркве. После кратког тока прима у себе крак под именом Дубоког Потока, па крај Калафата тече истоку, и ту, пресецајући пут, улази у Тимок.

2. Лопушански Поток, који започиње близу старе цркве тога имена и тежи у северо-источном правцу к Тимоку. Овај поток служи као граница између Лукова и Кривог Вира.

3. Лукавица. Извире под именом врела у планини Васиљевцу и спушта се низ Козја Грб у луковачку дољу; пре но што би се спустио у равницу, прави водопад преко стене од Бигра. Њену воду увећава Глучински Поток, Измидово и Фирулов Поток, па тако спојен упада у Тимок.

4. У десну обалу Тимока улазе још ови потоци, који се са северне стране Ртња слевају, а на име: Рајков, Свињски, Широка Падина, Дубоки Поток, који пролази кроз горњу махалу села Лукова. Мартин Поток и најпосле Слани Поток. Ови потоци названи су по имену брда из којих извиру. Више спомена заслужује Слани Поток, који улази у Слану Бару и крај Обле се спушта у Тимок. За ову воду мисле, да садржи соли у себи; и кад се са њом замеси погача, да није потребна со; испитивање је дало негативан резултат.

5. Од Лукова до Јабланице улевају се слева у Тимок два потока, који пресушују, и то је тако звано Врело и Коловрат. Ово започиње са два крака под именом Буша и Ћелијац; пролазећи кроз село хити у Тимок.

У Јабланичком хатару наводи се још Рача или Понорска Река, која започиње од Појења, а код Валодера се у земљи — Понорске Реке — изгуби. Булански Поток изгуби се у вртачи.

6. Средња Река. Ова извире у Курматури, а утиче у Радованску Реку. У ову се Скрајње улева с лева, а Манастирски Поток с десна. —

7. Радованска Река извире испод Мустабаше, по другима испод Брезовице из Циде; тече низ клисуру и утиче у њу. У даљем свом току прима у себе с десна Мирошницу. Глава јој је Рашинска Река, која извире испод брда Правца и допире до Врела, премз Јели до Три падине. Ту излази тако јака вода да одмах до извора меће воденица. Испод клисуре прима у себе воду од Осмака, па у северном правцу хита у Тимок.

8. У Мало-Изворском хатару је у реду река с леве стране Тимока Суваја, која почиње у брду Стрењаку и после пута од 3 часа улази у Тимок.

9. Од знатнијих река, које не пресушују, јесте Бољевачка Река. Извире у Добропољским висовима који до Алексиначке и Кнежевачке меће допиру. Глава се зове Дреновачки или Кокерњетски поток. Са водом многих огранака постаје све знатнијом реком, с лева утиче у њега Влашко Пољски, Бачијски, Грамадски, Василинци, Даршица. После ових саставака продире кроз село Добро Поље, ту се улева Дрикин, Марецу, ниже ових Тошин, Прекостенски, Јанин, Осојак, Шумин. — Дубоки поток, овај извире у Вел. Жежевици. Продире к северу стиже у село Добрујевац. Орашички, Пшеничишта, Цигански поток, у овај улази Селишки даље Свињарски. Овај извире у Шљиварском Камџу; У селу Бољевцу прима Илијанску Реку, која извире у селу под именом Врело и виноградски погоч. Даље тако звањ

Нерезински, Туђински и Лозански Поток, који се прво појављује у Широком Пољу, Дреновачки започиње дреновачком дером; тече источно и више Бољевца улази у реку. Слевски Поток извире у месним странама под Преколовицом. Сви наведени потоци и у самом селу Бољевцу примају у себе још и Баба-Марин и Чупаков Поток, у своме току продире у варошицу Бољевац, где испод Ђуприје мења име, и постаје Арнаут. Продужујући свој пут, пре но што би се с лева од села Валакоња спустио у Тимок, прима још Нерезину Виноградски или Грнчарски Поток и Туђицу, средња је међа између Валакоња и Бољевца и који извире у Осојни и спушта се испод Бољевца у Арнаут. — Овоме је дужина пута $3\frac{1}{2}$ часа.

Пошто се Бољевачка Река улила у Тимок, овај се наскоро пушта у Валакоњску равницу, где с десна прима:

10. Букову или Валакоњску Реку, која је под именом Крачун позната у своме почетку. Поред осталих у овај се Тимок левају Огаш-Марин, Дрндар и друге; у самом селу се испод механе састају и спроћу Милошевог млина упада с десна у црни Тимок.

11. Боговиња или велика река. Глава јој је у кршу Добромира; прима у себе Огаш-Димитри, Грабовац.

Ваља Ринжи извире под Малеником, утиче у Злотску реку, $1\frac{1}{2}$ час, пола се пресушује.

Вала алу Петру започиње у Белцу, иде кроз Сараку у Тимок.

Вала Марџ извире испод Мастака у Тимок после два часа.

Ваља Мик у Појани Трњак започиње и улази у В. Маре.

Ваља Мик уљ извире у Курматури Сувај, после $1\frac{1}{2}$ часа, упада у стену иза В. Маленика. У ову се реку улева и

Вала Бајлор, која започиње у Полому при малој води и у земљу нестаје. У ову пак се улева и при малој води ишчежава.

Вала Појени, која извире у Тилва Хошили. За ове три реке се држи, да се из њихове воде ствара извор испод Гаура Лазара у Злоту.

Вале Радован излази из Тилве Налта.

Вале Брезовик у Гроши Рајков; упада у земљу усред Брезовице.

Вале валка Луц из Полома, после $\frac{1}{2}$ часа у земљу.

Потоци: Вала Ринжи, Вала алу Петру, Вала Маре и Вала Мик припадају Сараки или Великој реци, а остали Злотској реци.

12. Сарака. Њу састављају Ваља, Петру, Маре, Мик.

Од свију до сад описаних споредних река најзнатнија је и најбогатија

13. Злотска Река, која, по некима, присваја себи право, као да је она извор и почетак Црног Тимока. Само нашем врском генералштабном мајору г. Јеши Велимировићу има се одати хвала, што нас је упознао са другом „тером ипкогнитом“, која се налази с оне стране Злота и Подгорца. Злотска Река се истина почиње из многих огранака, као што су: Огаш-Божулуј, Изворења, Мошулуј, Бигур, Али-Цода, Удурашница, Селиште, Огаш-Лазар и Спорушулуј; пу до извора испод Гаура-Лазара готово се сви потоци пресушују при већој летњој топлоти; а према томе се по себи намеће питање о богатству воде у тој реци. За извештај овога имамо њему да благодаримо, јер нам је објаснио, да се у Злотским планинама тако исто губе поједини потоци у свом песковитом кориту, као што смо споменули и код Кривог Вира. Потоци: Ваља-Стап, Војана, Спартуре, Кршиоре, Ваља-Сак, Ваља-Микул, Ваља-Мижлок,

Кленцуш, Појење, Василишулор, Огаш-Кур, Огаш-Ларг, неки се од њих непосредно, а друга посредно губе у песку, а особито при малој води. Кад такав поток постане бујнији, он се слева над површином у своје корито до самога Злота. У селу се с десна појављује Огаш-Срби. Започиње у појани Мадаланта, кроз село до попове куће упада у реку. С десна још су Огаш-Цевки, Предин и Ваља-Реж. С лева се улевају Огаш-Крлину путем у Вању. Оскоруж започиње у Огрезу пролази кроз село. Симињешћ извире у Тилви Скупиној, па тече кроз село у јаз. Још се у њу улевају Огаш-Понжило, Купјатра, Трајлор. У своме путу до Сумраковца још се обогаћава водом Огојличког Потока, који служи границом између Злота у Сумраковца. Даље Дреновачки Поток, који извире у Пландишту. Ни један не пресушује. С десна још прима у себе Стрешњен и тако се улева у Тимок под именом Злотске Реке.

14. Оснићка Река. Ова се саставља као глава реке, која утиче у Буково. Њену воду увећавају Оголи у Ступињу; који извире у Тилви-Ступиње; Огаш-Офери, излази у Пађини Ларга; Шушури из Тилве Сату, Изворуље из Тајша, Скурту и Лунгу, извире у Курдумана. Пушкоње Селиште из Тилве Рошу. Сви ови потоци састављају Осничку Реку, која после тока од један и по часа утиче у Тимок.

15. Шарбановачка Река извире у Кобиљу југозападно према Брестовачкој Бањи. Разни кладенци и мањи потоци, као што су: Калотин, Кулуку, Грујин, Трајла, Бабин, Селишта и Шароње; Внирол, Бакул, Струнциле Ка-Албина увећавају њену воду, а у селу прама у себе два топла извора, па се после 2½ часа тока, у јужно-источном правцу слева у Црни Тимок.

16. Лупожоли поток с лева, Баба Јонин поток с десна и Лукубужору с лева се још улевају у Тимок.

17. Последња и једна од знатнијих река, која се улева у леву обалу Црног Тимока је Бањска или Брестовачка река. Извире у Црном Врху са 2 крака где се Прупој зове и пролази кроз Брестовачку бању у село истог имена. У ову се с леве стране улевају: Огаш Стењак, Прибој, Карабаш, Трњани, Ружањ, (извире из Кормароша), Кучајински, а у овај упада Ћирамиџијски, Огаш о Пеки, Кржан, Гурглуј. С десна прима у себе: Огаш Србулов, Кржављеви, Ваља Маречи, Тилва, Белчи, Дрики. У Брестовачкој бањи, крак који се прикључава, зове се Пејци, и улази у реку поред сиротињске куће. — Мањи поточићи зову се: Огаш о Раја, Бугарин, Брестац, Дубрава. У свом путу кроз метовнички хатар прима у себе: 1. Кржан, 2. Балчин, који извире у Падини; 3. Соаји, извире из Поља тога имена; Бутурски Поток, извире из Трњака; 5. Баба-Јонин, извире у Голаји; 6. Шарбанов, од свију најзнатнији, извире у Голаји на два крака и никад не пресушује. У њега утиче Огаш о Маре и Јерин-Поток, који чини границу између Метовнице и Звездана. С десне стране улазе у њу Огаш-дрндарев, који излази из Цановог поља: Цанов излази из Кобиља, Муцули у Бугаревом пољу и нај-после Божурски Поток. Све ове воде примајући у себе, на близу до пчелиног камена још се у њу слева Шарбанов Поток, па се улева у Црни Тимок.

Гамзиградска два потока: сеоски извире у Ђокином брду, кроз село пролази у Тимок, а градски тече источно поред развалина.

Јелачки поток.

Липак у који се улива Петков поток и

Стајков поток више Зајечара, сва три се с десна у Тимок спуштају.

Обале Тимока.

У мом опису Кнежевачког округа (види „Гласник Учен. Друштва“ XIX.) служио сам се примедбом, да на оним местима, где Кнежевачки Тимок од југа к истоку тече, да му је лева, односно западна обала, свакад виша од источне. Ја сам још онда ту појаву приписивао утицају кретања земље, на физичко стање наше земље. Примедба моја тад не нађе одзива код мога много штованог пријатеља, који ме је често врло умесним примедбама усређавао и моје празнине попуњавао; по томе навод мој изостаде.

Ну у разним списима овај се предмет повремено претреса. Бајерова ипотеза тврди: да на северном полу-кругу земље, код оних река, које у правцу меридијана теку, десна обала јаче страда, но лева, тумачећи, да је узрок овој појави кретање земље од запада к истоку; (види: Bajer. Ueber ein allgemeines Gesetz in der Gestaltung der Flussbetten. Bulletin der St. Petersburg. Tom. II. pag. 1—49 и 218—250).

Даље: Babinet Influence de mouvement de rotation de la terre sur le cours des rivières. Comptes-Rendus P. 49 P. 638. У истој свесци чињене су примедбе и од Bertrand-a, Combers-a, Delaunay-a и Pivbert-a са малом математичком расправом од Babinet-a у 1862—1863. години. Е. Suess писао је: Der Boden der Stadt Wien und über den Lauf der Donau.“ Oester. Revue. Исти предмет служио је и Peters-у за предмет посматрања. (Die Donau 1876. у Бечу стр. 350.)

Оваки списи све су ме више убеђивали, да рођење западне обале Тимока стоји у вези са кретањем земље;

јер чим заузме северни правац, западне обале постају више од источних. За ову истину говори лева обала Тимока од Грлишке Реке преко Грљана, Зајечара до винограда Николе Пантелића, трговца из Вражогрица; а према Трнавцу, где Тимок свој западни правац замењује северним, обале су равне висине до поменутог савијутка, а одатле западна обала постаје много узвишенија. Ја свакад себи представљам Тимок у пролеће, кад је страховит својом величином и брзином, тад руши, рони, а кад се смањи вода, миран је и тих као неко јагњешце.

У равницама, кроз које теку знатније реке, јасно се виђају — у току времена — више створених корита, која су се све више к западу стварала. Тако је корито, у коме је сад Тимок, последње, које је допрло до бреговите обале, а сам строј земљишта спречава измену корита на штету западне обале.

У овој вери утврдише ме списи издати од стручњака, који су при железницама, и који су за дуго били у тами: за што да се размерно више квари она пруга, која је ближе западу? Док најпосле и ову појаву не приписаше кретању земље. (Види *Zeitschrift des Architekten und Ingenieur Vereins deutscher Ingenieure*).

Црни Тимок од свог извора до села Звездана тече са запада најпре северо-истоку, па од Шарбановца истоку и југоистоку. Овде промени правац к северо-истоку и у путу на $1\frac{1}{2}$ час дужине већ се види, да више рони западну обалу, остављајући спрудове к истоку. Ни саме засађене врбе нису кадре сачувати западне обале.

Ова разлика међу десном и левом обалом Тимока и многих њених притоцица, нарочито се огледа у кнежевачком округу.

Мостови. (¹)

Према малом простору, који заузимају оба Тимока у Тимочкој Дољи овог округа, подржавају саобраћај околине са Зајечарем четири моста. Кад су се Турци, последњег рата, повукли из Зајечара, оставили су 2 моста на Вишњару и Тимоку испод Краљевице, на друму, који води Вршкој Чуки. Један од њих, на ниже подигнут, однела је прва пролетња велика вода 1887. год. Другим се и сад служи народ из тако назване „Нове Србије“ при доласку на Зајечарски недељни панађур. Овај мост је врло добре услуге чинио и нашој војсци при заузећу Кулског предела.

Други мост на Кнежевачком Тимоку је тако звани Томасонов, подигнут од поменутог Енглеза, као што се то види и из натписа, који је утврђен на мосту:

1877.

Томасонов Мост.

Саграђен о трошку Ц. П. Томасона из Манчестра у Енглеској, а под руковањем А. Бекера почасн. инџинира и предузимача из Лондона. Отворен у присуству пуковника

Ђуре Хорватовића

Команданта Тимочког корпуса

Месеца Октобра 1877. год.

Дужина овог моста износи 48, а ширина 4 метра.

По што мост у присуству г. г. пуковника Хорватовића и Здравковића, потпуковника Катића осталих официра и чиновника би свештепцима освећен, држала се светковина и част у спомен предаје.

(¹) Види друмове.

Уред.

Бекер вели, да је конструкција моста Енглеско-Индијска.

Кад се из Зајечара полази за Неготин, прелази се преко гвоздене, пређе „црне ћуприје“. Уметничка израда ове ћуприје положена је на 2 зида на стуба у Тимоку. Односно њене сталности за будућност, може се рачунати бар за један човечији век, особито, ако се бар сваке пете године не пропусти обнављање боје. Државу стаје 72.213 гр. пореских. Прављена је у царс. краљев. привилегираној ливници железничког друштва у Решици 1875. године. Од Турака је претрпела мален квар; иначе је остала неповређена од веће штете.

Четврти мост је на Црном Тимоку на друму за у Врестовачку Бању преко Копите, односно на новом друму к Звездану. Плаћено је за њега 63.570 гр. чарш. И њега су оставили Турци неповређеног при своме поласку.

Баре.

У читавом округу нема бара, које би биле знаменитије величине. Највећа је бара између Злота и Подгорца до пола плуга у обиму. Ту се хватају пијавице и расте трска. Над Кривељем има малена барица са трском. У Подгорачком хатару има: Лаку Корњету, Маленићулуј, Велд, Л. Маре, Л. Појана, Лупулуј. Големо блато испод Марковог камена мочарно место, где трска расте. — Милосављево блато до Вел. Извора, воду овог блата дао је г. Андра Генчић трговац анализирати од Фадани Армина у Штајнбруху који је у њој нашао: Карбонат гвожђа, Сумпорног Натриума, Хлорног Натриума, Сумпорне Магнезије, Угљене киселине, Калциума и мало Калиума. —

Планине.

Црноречки округ је махом узвишени таласасти плато, који се налази између највећих издигнутих висова Србије према Бугарској. Од југа нас чува Стубаљ са својом одвисном кречном стеном. Од њега се пружа леп низ брегова до исполина Ртња, који својом косом омеђава црноречки и алексиначки округ. Са Лукавицом свршује се граница, коју чини Ртањ. Иза овог наступају висови, који служе као граница између Тупријског и Црноречког округа. Измидовац, Здравчји Врх, Наредиште, Мала Вучја Глава, Рчудине, Луди Врх, Јасенова Глава, Саманац. Даље к северу пружају се: Солило, Урошева Ливада, Репушина, Брестови Врх, Суви Горун, Велики Вис, Јерско Говедариште, Црни Врх, Јаворак, Ивањштица, Јасењак, Торовиште, Јанкове Колибе и Космати Врх. Мала и Велика Брезовица, која служи границом између Булана и Гор. Мутнице; Ваљка Луца граничи са Бигреницом, Полож од Жидиља, Курматора Соји од Јеловца. Даље су: Тилва Жункео, Стопајна, Маленик; према Стрмостени Ресава, Курматура и Боша Маре, а према Жагубици Црни Врх, Тилва Тресте, Мошулуј, Лисац, Унке Краку-Ку, Плони, Мора, Тилва Налће. Према Грљанима: Велико и Мало Корњето, Налт, Појени, Курол-Ол-Маре, Ограде, Дибока, Сибац, Кургоње, Чока Бреазун, Чока Кувицирињили. Према Влаони: Крако-Лат, Чока Краји, Кипу-Лу-Јанаш, Тилва Маре и Миш, Чукаро, Рађи, Чока Шулулуј, Стб.

У средини брегова највећи су висови око Кривеља:

Кршије, Кривељска Чука, Рготски Камен, Обла, у подножју Ртња, Копита.

Правца брегова је са југоистока к северу. У овом се правцу пружа Мали и Велики Ступен. Тако се код Рготине диже Рготски Камен, који се губи у Дели-Јовану, а Белоречки брегови издају се са прелазом у Стб. Код Звездана се започиње вис, који, пружајући се к северу под именом Копите, прелази у Црновршки ланац. Тим се правцем пружају и врхови од Јабланице к северу као прелазници у Црни Врх. Брегови пак од Грљанске Ћуприје до Зајечара подижу се у источно-западном правцу. У овом се правцу диже и Краљевица; Лубнички Вис продужава се косом, познатом под именом Московског Друма, који се на Касаповцу, близу Крстиног Гроба, спаја са главним друмом, који води у Бољевац. Поменути правцем издиже се Грљански Вис са продужењем Братујевачке Косе, која се пружа између Леновца и Врбовца к Ртњу.

Ртањ. Ретко ће која планина на путника учинити већи утисак по Ртању у својој купастој форми. Он се усред равнице подигао у таку висину, да се толико пута густе облаци наваљују на његове стране, служећи природним барометром за становнике, који су у његовој околини. Ну уживање у њему наступа тек онда, кад се човек нахои на његовом врху.

У Црноречком округу има три пута, којима се може успети на Ртањ. Од села Мирова југо-источном косом крај Леденице, са запада Лукавичким путем, а са северне стране од села Лукова обичном путањом. Два прва пута су и за коњанике; последњим се само пешке излази.

После 5 и $\frac{1}{2}$ —6 часова трудног пењања постизава се смер, човек се усне на врх Ртња. Перо је слабо да опише утисак, који се у души јавља, кад се са Ртња гледа околина. Чисто поимам, зашто су у старо доба пребива-

лишта старих богова стављали на висове као што је Олимп. На таком вису човек се осећа узвишенији у духу; чисто би ускликнуо, кад одатле угледа простор, који се његовом оку отвора и који га изненађује. Панорама, која се не виђа ни у апарату најглавнијег оптичара, панорама, коју само творац природе спрема човечијем оку, да јој се диви.

На југу се уздиже Стара Планина са својим разновидним висовима, по боји и по строју Римљанима познати Хемус (*Aīmos*, Емос, Трачка планина), а Турцима назван Коџа Балкан; Даље Озренске планине, Јастребац и крајње таман Копанник. Југо-источно се пружа у виду беле сјајне траке поносити Дунав, десно са Раковачким Блатом, а одонуд Дунава пукла равница Румуније, на којој се шарене села и градови.

Окренут к северу издиже се Црни Врх, Кривељски Шиљак, изрецастигребена крш, величанствени Стол, Дели-Јован, а у крајњој даљини плаве се ердељске планине. У блиској околини пружа се готово половина Србије. Алексиначки, кнежевачки, црноречки, крајински, ђупријски, јагодински округ отворају се оку у виду неке уметничке карте, на којој брегови представљају мајусне хумчиће, а реке модрикасто беле пруге.

По што се путничково око с помоћу догледа наслади дивотним пределом, а умор растера једним гутљајем добре шљивовице, може да се запали још по једна скромна цигарица, да би се дражесни мирис духана помешао са балзамичким мирисом, који по ваздуху вечито просипају зелене јеле. Најпосле се баци по који камен у зинулу вртачу лишавајући га на веки сунца и видеља, каже се велико „С Богом, дивни пределе!“ понесавши вечиту усмену на Ртањ, и умор ногу за више дана.

Са Стола се у истој мери ужива далеким погледом прекрасног предела; особито је Бугарска одовуд сва отво-

рена. Причали су ми шумари, који по Бугарској лутају, да су им Столови служили као показачи правца, кад су, гоњени од Турака, били принуђени дохватити се српске земље. Ртањ се, према њиховом казивању показује много доцније од Столова, и за то држе да су ови виши.

Долине.

Ма да црноречки округ има вид морских таласа, које представљају издигнута брда, ипак су међу овима пре-
красне и плодне доље. Најглавнија је Тимочка долина, која започиње испод Вратарнице а свршује се код Вражогрначких винограда, пуштајући крак к северо-западу, који сачињава прекрасну Вражогрначко-Рготску Дољу. Огранци Тимочкој Дољи су равница, која се пружа с лева дуж Грлишке реке и допире до Грлишке клисуре. Друга је доља, која се такође западу пружа дуж Лубничке реке, свршујући се у селу Лубници. Последња и највећа је просторија на којој је Зајечар и Звездан. Ове три доље су у непосредној свези и као продужења Тимочке долине.

Друга прекрасна доља лежи између села Шарбановца, Сумраковца, Валакоња и Павлове механе. Дужина јој износи два, а ширина један добар час. Њу са запада, текући к истоку, пресеца Црни Тимок, а са севера целу Злотску дољу пресеца Сумраковачка река. Изобилна вода ових река, могла би из ове равнице створити узор од индустрије и земљарства.

Трећа повећег обима доља је тако звано Турско Ливађе, које се простире од села Лукова до Кривог Вири и Лозице, од половине предвојено мало узвишеном косом Каласата. Северну половину пресеца Црни Тимок; кроз јужну продире Лозичка река, која око средине упада

у Тимок. Као продужење ове доље може се сматрати равница од Лукова до испод Јабланице.

Поред наведених доља има више омањих у округу. Тако је она, која се пружа од села Кривеља дуж Кривељске реке до Рготског Камена. Дужина јој износи три часа, али свуда је узана. Даље она до села Слатине, која би се могла сматрати и за продужење Кривељске доље. Од свију мањих, највећа је чаробне лепоте доља Крепичевачка; најпосле равница између Валакова, Злота и Сумраковца. Ову последњу просеца бујна Злотска река.

Друмови. (¹)

Главни друмови Црногачког округа јесу ови:

1. Кнежевачки, преко Вражогрица, Рготине и Јелашнице; траје 4 часа.

2. Неготински преко Вражогрица, Рготине и Јелашнице; траје 4 часа.

3. Милановачки одваја се код Рготине, па се прелази преко Беле Реке за 5 часова.

4. Бољевачки преко Лубнице, Планинице, Бољевца, Лукова и Страже на Честобродици; траје 11 часова.

5. Жагубички Копитом преко Брестовачке Бање и Црног Врха до крста; прелази се за 12 часова.

6. На Врпку Чуку за 2 часа.

7. Пут за Брестовачку Бању води Тимочком дољом преко Звездана, Гамзиграда до близу Метовнице. Одавде онет преко села Брестовца у Бању. Овом пругом везана су 4 села, а избегло се путовање преко брдовите Копите, где целим путем нема кани воде.

Поред наведених главних путова има споредних, којима се лако колима пролази. Таки је: 1° пут на Зајечара,

(¹) Види мостове.

Уред.

који води кроз Звездан поред Гамзиградске развалине преко Тајша Павловој механи. Овде се разгранавају путеви за у Шарбановац, више западно преко Сумраковца у Злот. Право западу у Подгорац, а више југозападу у Валакоње.

2. Један друм води преко Бољевца, Валакоње, Подгорца, Злота у Брестовачку Бању. Исти пут одваја се на вису пре Бање на лево и води на Црни Врх.

3. Из Бање иде се у Неготин преко Слатине и Рготине, а у Милановац преко Слатине и Беле Реке.

4. Још има да се спомене стари Московски друм. Овај се на $\frac{3}{4}$ часа од Зајечара идући у Лубницу одваја на десно и косом води између Лубнице и Гамзиграда преко Рупа, где су били турски шанчеви до тако званог Касаповца, где се друмови састављају. Да ли су туда доиста Московски некад пролазили, и да ли је ту из Касаповцу било неко касапљење, не могах набавити позитивних података.

На поменутих друмовима има небројено мостова: на Црном Тимоку два, један преко ког се из Зајечара иде у Вражогрнац, гвоздена грађевина фабрике аустро-угарског железничког друштва, на два озида на стуба. Други дрвени, који води у Бању; Грљански и на Рготској реци. При одступању Турци су на Кнежевачком Тимоку испод Краљевице на Вишњару оставили два моста; један нижи однео је лањска пролетња велика вода, другим ће се моћи служити за дуго.

ГЕОЛОГИЈА ЦРНОРЕЧКОГ ОКРУГА.

од Михаила Живковића.⁽¹⁾

Геологија црноречког округа исто је тако разнолика и интересантна као и географија његова. У њему су раз-

⁽¹⁾ Место Мачајеве обраде овога одељка, стављано овде другу стручнију и савремену, по наредби дотичнога одбора С. У. Д. Ур.

вијене многе и седиментарне и еруптивне творевине, па су, и једне и друге, својим развићем у току геолошког доба, суделовале при стварању онога особенога рељефа, који овај округ има.

„Геолог би требао речити живописац да је, па да може речима описати као што у себи осећа, ону милу слику у величанственоме оквиру Вршке Чуке, Тупижнице, Ртња, Бељанице, Црног Врха, Стола и Дели Јована са низином, која пропушта наш поглед, да се изгуби у даљини Видинскога Подунавља. Али ако му је и тешко своје осећање и уживање речима да исказе, он је срећан, што може да их увећа јасном представом како је та слика поступно постајала.“ (Жујовић: Приступна Академска Беседа).

Ми овде износимо само преглед материјалних представника геологије црноречког округа, према нашем двогодишњем проматрању и према подацима утемељача геологије наше домовине⁽¹⁾. По њима ће се моћи саставити слика бар главнијих промена, које су се збивале на овом крају наше домовине, тако интересном у геолошком и географском погледу. Најпре ћемо разгледати седиментарне терене појединих система слојева („формација“) за тим еруптивни терен, и на послетку ћемо додати прегледни списак материјалних представника уређен по локалностима.

I.

Седиментарни терени.

Од седиментарних терена у црноречком су округу најразвијенији кретацејски и терцијерни терени, како по

⁽¹⁾ Ј. М. Жујовић. Основи за Геологију Краљевине Србије. (Геолошки Анали Балканскога Полуострва. Књига I. Београд. 1889.)

пространству тако и по развићу својих катова; али су заступљени и јурски, Црвеног Пешчара, палеозоијски и исконски терени.

Исконски терен или терен исконских шкриљаца, као подина свију седиментарних формација, у овом је округу мало заступљен, и то само на његовој северној и југоисточној међи.

Прва партија почиње од Д. Беле Реке па се простире границом округа северно од Брста до Нерезине у Рготини и Смаилове Косе у Јелашници. Ово је јужни крај онога исконскога терена, што у Источној Србији почиње од Дунава ширином од Голупца до Текије, а протеже се на југ, сужавајући се непрестано, док код Беле Реке и Рготине са свим не потоне под млађе седиментарне терене. Терен је овај састављен, док је на међи црноречког округа, поглавито из амфиболита и гнајса амфиболскога и хлоритскога.

Друга је партија на југоистоку. Почиње код Затворничке Пољане, па се простире и шири према југу, и може се проматрати одавде међом овога округа до изворнога предела Шашке. Ово је северни крај онога исконскога терена, што заузима било Ђишровачкога Балкана, па се према северу непрестано сужава док на југоисточној међи овога округа, код изворног предела Шашке и Затворничке Пољане са свим не потоне под млађе седиментарне системе слојева. Састављен је из амфиболита и разних филита.

Трећа мала партија исконских шкриљаца налази се код Вражогрица састављајући брдо Златију. Овдје је иск. терен састављен из самог микашиста са магнетитом а местимице и гранатом. —

* * *

У песку, што је постао распадањем ископскога терена, налазе се листићи злата и зрна магнетита. Отуда су златоносне све реке и потоци, што утичу у Тимок у пределу северно од Вражогрица. Отуда се налази и исира златан песак само северно од Вражогрица, где је управо последњи јужни изданак оне партије ископских шкриљаца, која доминира у С. и Србији под именом „кристалоносно срце“.

Палеозојски терен се налази као узан појас и непосредна повлата ископскога терена. Његови су представници модри аргилошист, који се од Беле Реке као какав појас повија на исток поред иск. терена, и опкољавајући са севера кретањејски плато Брест-ов силази у Буковички поток у Рготини, где га са истока наткриљује јурски систем рготског лијаса. Даље се налази северно од Вел. Извора, спрочу Вражогрица, од Стојићевог Врда до Тупана и јужно од Вршке Чуке од Аврамовог Потока на југ преко Затворничке Пољане.

Терен Црвеног Пешчара се такође налази на границама округа и у малом пространству. Код Доње Беле Реке пружа се уска зона трошнога пешчара интензивно црвене боје. Подина му је палеозонички аргилошист, повлата сенон или терцијер (код белоречких винограда).

Код Честобродице се, од оне велике партије црвеног пешчара у Њупријском округу, увлачи и одголићује једна мала партија између Кривога Вира и Луковице у црноречки округ. Овде је она као и тамо састављена из црвеног пешчара и црвенога песковитог глинца са изданцима угља код Лукавице и Кривога Вира.

На Вршкој Чуки, у подини јурских слојева налази се црвени конгломерат, пешчар и црвена шкриљаста глина. Они су уврћени у систем слојева црвеног пешчара, (Гетинг)⁽¹⁾.

⁽¹⁾ A. Götting, Steinkohlen Bergbau an der Hohen Čuka bei Zaječar.

Јурски терен је терен, којим у овоме округу, управо, почињу мезонички системи слојева, развијенији од поменутих старијих система. Он је у црноречком округу развијенији и познатији но у ма коме другом делу наше домовине. Развијен је у његовом источном делу код Рготино, Вршке Чуке и Вратарнице.

Код Рготине је јурски терен представљен моћном серијом слојева пешчара, глинца и лапорца, песковите и лапоровите глине, доњег и средњег лијаса. У њима се јасно разликују три ниво-а: а) ниво грестенске теребратуле (*Terebratula Grestenensis* Suess). Овај ниво са још неколико карактеристичних фосила (*Sima plebeia* Chap. et Dev., *Rhynchonella belemnica* Quens., *Rhynchonella Deffueri* Opp., *Spiriferina pinguis* Zilt.) бележи доњи лијас. б) ниво нумизмалне теребратуле (*Terebratula Waldheimia numismalis* Lamk.); и в) ниво великих белемнита и грифеа (*Belemnites paxilosus* Schloth., *Gryphea cymbium* Lmk.) бележе средњи лијас.⁽¹⁾

Подина је рготском јурском терену палеозојски модри аргилошист, као што се то види у Буковом Потоку, или ископски шкриљци, као што се то види на Нерезини. Повлата му је на северу код Шупље Стене сенонски једри кречњак, а са истока и југа прекривају га терцијерни слојеви.

На Вршкој Чуки јурски је терен представљен шкриљастом глином са моћним издацима фосилнога угља, пешчарима и конгломератима. Шкриљаста је глина, у којој су нађени фосилне биљке (*Zamites rigidis*, *Zamites banaticus*, *Teniopteris stenonocura*) из доба лијаса. У пешчару се налазе многе кефалоподе и неки амонити (*Belemnites A. giganteus* Schlot., *Bel. canaliculatus* Schlot) и опомињу на

(2) Св. Радовановић. Лијас у Рготини.

догер. Овакав терен заузима доњи део Вршке Чуке и сву Малу Чуку. Повлата му је сенонски кречњак, као што се то види на Вршкој Чуки, а подина палеозојски аргилошист, као што се то види у Потоку Аврамовом или Црвени Пешчар, који је испољен код самог мајдана. Од Вршке Чуке јурски се терен простира према југу до Вратарнице уском зоном, коју са запада раставља од Тимока тако исто узак појас кретацејскога кречњака, што је местимице потоцима и рекама непрекидан. Према истоку се местимице наслања на палеозојски аргилошист (ближе Вршкој Чуци), а местимице на азојске филите. — Ред брегова што се поређао између Вратарнице и Заграђе с леве стране Тимока састављен је из пешчара и конгломерата, који ће бити јурскога доба. — Јурски је терен у овоме округу још помињат код Гамзиграда и Метовнице (Радовановић) и код Кривог Вира (Хоџман).

Кретацејски терен заузима велики део седиментарног терена у овом округу. Цео кречњачки планински венац, који се скоро са свију страна савио по међи црноречког округа састављен је скоро из самога кретацејскога терена. Шупља Стена, Брест, Сто, Крш, Малиник, Бељаница, Подгорачке Планине, Ртањ, Тупижница и горњи део Вршке Чуке састављају венац једрога кречњака кретацејског доба. Од подгорја његовог увлаче се, местимице поједине партије кретацејскога терена у унутрашњи еруптивни висораван овога округа, или се налазе кретацејски брегови поиздвајани, и као каква острова поређани од С. ка Ј. по еруптивноме масиву. Тако су Комарник, Масура, Магура, Црна Чука, Голаја, Вило, Штрков Камен, Стрмен и т. д. један такав низ брежуљака. По петрографском материјалу највише има једрога кречњака, који се већином држи планинских венаца, за тим пешчара, који са југозапада простиру

од подгорја кречњачког венца, и глинаца, који се овде онде изазвани јављају.

Од стања кретацејскога терена, највише је заступљена најмлађа сенонска етажа, дакле горња креда. То се може закључити по фосилима на Шупљој Стени у Рготини, на Столу, на Вршкој Чуци, у Бачевици, Ласову, Планиници, Оснићу, Бољевцу и Подгорцу. Фосили су ти: *Acteonella gigantea* d' Orb. (Бачевица, Ласово); *Acteonella subglobosa* d' Orb. (Рготина); *Cyclolites elliptica* Lam. (Рготина, Оснић); *Sphaerulites* (Рготина-Бачевица), *Caprina Aquiloni* d' Orb. (Бољевац). Али као да су заступљене и остале етаже ове серије слојева. Тако су констатовани и чисто неокомски слојеви, дакле доње креде, у Малом Извору ($1\frac{1}{2}$ часа од Бољевца), Боговини и Гамзиграду; јер смо у свима овим местима налазили лапоровити кречњак са многим примерцима: *Orbitolina discoidea* A. Graas. и *Orbitolina conoidea* A. Graas.

Терцијерни терен развијен је поглавито у Тимочкој долини, али се налази и у, данас, одвојеним омањим басенима западно од Тимока у области Кривовирскога или Црнога Тимока, Слатинске Реке и Веле Реке, по оном дугачком и пространом еруптивном масиву.

Развијене су само три најмлађе етаже терцијерних слојева; млађа медитеранска етажа, сарматска и левантска етажа.

1. Медитеранска етажа је развијена дуж Тимока и то поглавито на његовој левој страни; само у околини Зајечара и Вел. Извора прелази и на десну му страну; али се налази и у данас одвојеном Слатинско-Белоречком басену. Петрографски материјал је поглавито модр и жућкасти песковити морски муљ, а местимице и чист песак и шљунак, па и конгломератски вапнац. На многим местима међу оваквим слојевима налазе се изданци лигнита (Нико-

личеву, Слатина, Бела Река). Фосили су све сами прибрежни морски становници, и припадају највише родовима, који и данас живе у Средоземном Мору по песковитим и каменитим местима близу морских обала.

Према петрографском материјалу јасно се разликују две фације развића овдаш. лидит. ката: фација морскога песковитог муља и фација конгломератскога вапнаца.

Фација морскога песковитог муља („тегла“), не само да је много развијенија, већ се и у њеном развићу могу разликовати два типа. Први је дуж источне обале терцијерног басена у Вел. Извору и Сувом Потоку. У њему преовлађују феле из рода *Pleurotoma* (*P. Jonaneti* Des Moul., *P. pustulata* Brocc., *P. vermicularis* Grat, *Conus* (*Conus fuscocingulatus* Broun. *C. fusiformis* Broun. *C. Djardini* Desch.), *Murex* (*M. Sedgwicki* Micht *M. cristatus* Brocc.), *Turitella* (*T. bicarinata* Eichw., *T. subangulata* Brocc. *T. Reppeli* Pastsch), *Stronibus* (*S. caronatus* Deffr. *S. Bonneli* Broug.), *Pectunculus* (*P. pilosus* Linn.), *Voluta rarispina* Lam. *Ancillaria glandiformis* Lam. и т. д. и т. д. Поред овакове фауне одликује се потпуним одсуством лигнита. — Други тип ове фације развијен је дуж западне обале терцијерног басена и у изолованим партијама по андезитскоме масиву (Слатина, Бела Река). У њему доминирају феле из рода *Ostrea*, даље *Cerithium lignitarum* Eichw., *C. Žujovići* η-form. *C. Duboasi* Hörn., *Buccinum limatum* Schemn.; *Bucc. Schöni* Körn. et Auinger; *Bucc. semistriatum* Brocc.; *Arca diluvii* Lam.; *Columbella scripta* Bell. *Lucina ornata* Agass, *L. incerassata* Duboasi, *Melanopsis Aquensis* *Cerithium nodosoplicatum* и т. д. и т. д. У свима скоро локалностима овога типа (Николичеву, Рготина, Слатина, Бела Река) налазе се изданци лигнита. Присуство лигнита, оно развиће поменутих медитеранских церита, многобројним

примерцима једне феле, мешавина фауне, као и данашњи изоловани басени у којима је развијена, бележе овај тип као плићи ниво медитеранскога ката према првом, који одсуство лигнита, а поглавито рода *Pleurotoma* означајују као нешто мало дубљи ниво.

Фауна конгломератског вапнаца („лајтовца“) развијена је у Вел. Извору и Чокањару изнад фауна морског муља. Састављена је из конгломератског вапнаца, који се поред остале фауне одликује присуством феле: *Clypeaster Partchi* Mich.; *Stylophora subreticulata* Reuss. *Ostrea* spec., и т. д.

2. Сарматска етажа је развијена само дуж Тимока и то леве му стране. Петрографски му је материјал песак, песковити муљ, а ређе песковити лапорац⁽¹⁾. Одликује се познатом „церитском“ једноликом фауном, која се у свима локалностима одликује великим бројем примерака појединих фела. У њој свуда има: *Cerithium rubiginosum* Eichw., *Cerithium pictum* Bast., *Rissoa Mariae* d'Orb., *Rissoa inflata* And., *Murex sublavatus* Bast., *Buccinum duplicatum* Sow., *Columbella scripta* Bell. Фосилоносне су локалности: Трнавац (Бучански и Сланобарски поток), Агапин, Чокањар (Суви Поток), Јелашница и Копривница.

3. Левантска етажа, као најмлађа у терцијерном систему слојева, сталажила се у слатким водама, заосталим по корутинама и језерима, пошто се одлило медитеранско и сарматско море из Источне Србије. Она је у црноречком округу развијенија и познатија но у ма ком крају наше домовине, и то дуж Тимока у околини Зајечара, где су констатовани многобројни фосили у Лубници, Звездану и Бражогрицу, а затим у негдашњим језерима андезитског еруптивног масиву, у басену Шарбановачко-Сумраковачком

(1) Лигнита има у Бучанском потоку.

и Слатинско-Бело-Речком. Састављен је из песковитог језерског и речног муља обично зеленкасте или румене боје, вапнаца, лигнита, беличасте глине, а местимице из крупног песка и шљунка, који прелазе у пешчаре и конгломерате (Шарбановац, Слатина).

Фосилни облици терцијерних језерских творевина црноречног округа припадају слатководним родовима: *Melania*, *Melanopsis*, *Hydrobia*, *Prososthenia*, *Planorbis*, *Unio*, *Helix*. Најмногобројније су феле:

Melania Serbica nov. form.

Melanopsis Sandbergeri Neum.

Melanopsis Timacensis nov. form.

Hydrobia Syrmica Neum.

Hydrobia assimineiformis Sandb.

Prososthenia Suessi Neum.

II. Еруптивни терен.

Вулканско стење заузима највећи део унутрашњости округа. Почиње на северној му међи, Црноме Врху, и простире се на југ широким појасом у дужину преко 60 км., завршујући се у подножју Тупижнице у Ласову, Добром и Влашком пољу. Својим пространством надмаша све седиментарне формације образујући црноречку вулканску област, и дајући рељеф целога унутрашњег дела округа. Ово је учинило, да црноречки округ добије облик излјебљеног висоравна са многим купастим брдима, главицама и хумовима, који се често нижу у редове, поређане у правцу са севера на југ. Ова је вулканска област најшира у северноме делу око Црнога Брега и јужноме око Доброга Поља. Срединна, пак, где је пресеца и дуби Кри-

вовирски Тимок, делинице је покривена млађим терцијерним седиментима, те је за то ту сужена. ⁽¹⁾

Црноречка вулканска област састављена је из стења племена андезита, мелафира и трахита.

Андезит је најраспрострањенији. Распознате су три његове феле: амфибол-андезит, аугит-андезит, и биотит-андезит.

Амфибол андезит (тимацит) је највише распрострањен, и то његова одлика са црним (или базалтским) амфиболом. Брајтхаупт, који је први приказао ову стену, узео је да је ова амфиболова одлика толико различна од типскога амфибола зелене и кестењасте боје, да је може издвојити у засебну фелу, којој је дао име гамзиградит, по селу Гамзиграду, где ју је први пут нашао. Андезитску стену са оваковим амфиболом издвојио је у петрографску фелу, којој је дао име Тимацит по реци Тимоку, наглашујући, да је стена једна од најлепших и да би се могла употребити за дивне монументе. — Налази се у Гамзиграду, Звездану, Врестовачкој Бањи, Слатини, Николичеву, Ђопити, Црном Врху, Шарбановцу, Метовници, Валакови, Добрујевцу, Добром Пољу, Грљашту, Леновцу и Ласову. ⁽²⁾

⁽¹⁾ Највећи андезитски врхови пењу се до 800 м., Мечији Врх између Ласова и Доброг Поља 800 м., Жежевица 760 м. Буково 620 м., Старчев Врх 578 м., Нубалаш 600 м. и т. д.

⁽²⁾ Неоправдана је Брајтхауптова претпоставка да „тимочко злато произлази из тимацита.“ У Кривовирском Тимоку (Црној Реци), који тече средином андезитске области, у којој је местимиче дубоко излокао своје корито, нема златоносног песка, као што га нема ни у Бољевачкој Реци, која највећим делом тече кроз андезитску област, нити га има у ма ком потоку у области андезитокој. У андезиту нигде нисмо запазили трагове од злата. Они се не помињу ни у микроскопским проматрањима Жујовићевим.

Златоносни песак Тимока и његових притоцица ствара се распадањем ископских шкриљаца. Томе су доказ 1, запажени трагови злата у ископском терену; 2, положај златоносних река и потока. Златан се песак налази у Тимоку и његовим притокама

Аугит андезит је ређи. Распознат је у Вољевцу на Московском Друму, у Подгорцу, Злоту, Врестовцу и Д. Белој Реци.

Биотит андезит је још ређи, Познат је само у Злоту.

Од андезитских стена констатован је још лабрадорит аугитски у Шарбановцу и дацит амфиболски у Грљишту и Злоту.

Племе мелафира по пространству у црноречкој вулканској области долази одмах после андезита. Разликују се две феле: порфирит и прави мелафир.

Порфирит је дијабаз-порфирит. Он заузима прилично пространство, али нигде не утиче на рељеф земљине површине, већ се у свима локалностима налази утиснут међу седиментарне терене, са којима је заједно и поремећен.

Мелафири мандоласте структуре нигде се не налазе у већем пространству, већ у омањим партијама (у Бривељу и Шарбановцу), или у повећим комадима и туфовима (у Освићу, Планиници, Добртјевцу, Ласову, Д. Белој Реци).

Стене из племена трахита налажене су код Дубочана, Бора и Д. Беле Реке.

*

У црноречкој вулканској области налазе се многи топли сумпороводонични извори, које мештани цене као врло лековите, а чија температура достиже од 22° С. до близу 40° С. То су: Врестовичка Бања, која има до 39, 8° С.;

почињући од Вражогрица па преко Трнавца и Рготине, Слатине и Беле Реке идући на север. Дакле све поред или у близини ископских шкриљаца јужније од Вражогрица, где доминирају андезити и мезозојски терени, нема златоносног песка. Познато је даље, да се он налази свуда у области троугла кристалистих шкриљаца у С. И. Србији, где андезита и нема, а највише у Јасиковачкој Реци, Пеку и Поречкој Реци, које су своја корита издубиле у ископском стрену.

Гамзиградска Бања до 39° С. (Хердер), Шарбановачка Бања и Николичевска Бањица. Ови су топли извори последњи одједи и слаби заостатци некадањих вулканских појава, чије смо материјалне представнике горе показали. Они, са поменутих типовима стена, које се већином рачунају у млађе еруптивно стење, као и тектонским односима ових према седиментарним теренима наглашују да је овде вулканска радња врло млада, и да је најмоћнија била за време терцијерног доба.

III

Списак геолошког материјала уређен по местима.

Бачевица. Андезит амфиболски. — Пешчар и конгломерат глиновити са многобројним сенонским фосилима, а највише: *Acteonella gigantea* d' Orb., *Acteonella subglobosa* d' Orb.

Бољевац. Сенонски пешчар са *Caprina Aquiloni* d' Orb. Дијабаз-порфирит у слојевима. Туф порфирита и пешчара са лепим и великим лучењима елиптичнога облика, у којима се могу разликовати мрке, зелене и плаве зоне. — Андезит аугитски. — Хематит, магнетит, лазурит (Марков камен).

Бела Река Горња. Кретацејски једри капротински кречњак и пешчар. Бигар. Пећине. Леденица на Тупижници.

Бела Река Доња. Песковити терцијерни морски муљ са фосилима и лигнитом. — Једри кречњак са многим пећинама и моћним складовима бигра, сг отисцима неког врло широког лишћа, којег данас нема у околини. — Баг. — Црвени пешчар. Модри палеозојски аргилошист. Амфибол—

гнајс. — Андезит аугитски. Трахитски туф. Меласир. — „Црепуљска земља“.

Боговина. Кречњак са орбитолинама. *Orb. discoidea* A. Grass. и *Orb. Conoidea* A. Graas.). Шкриљаста лапорац са сучена-ма и отисцима биљака, који се употребљава за покривање кућа.

Бор. Андезит амфиболски. Трахит амфиболски. Пешчар и лимонит са отисцима биљака. Пирит и магнетит.

Брестовац. Андезит амфиболски и аугитски. Брестовачка Бања са сумпороводоничком водом од 39, 8° C° (Мачај). Гипс. Хематит. Пешчар на Капри. Брусни Камен (Хердер). Трахит врсте лабрадоритске, анортитске и брајтаунит (А. В. Поповић по Сабоу).

Валакоње. Андезит амфиболски и аугитски. Андезитски туф са елиптичним лучењима. — Шкриљаста лапорац са сучена-ма и отисцима биљака. — Гипс. Сумпор. Хематит на Црвеном Брду.

Вражогрнац. Бео златоносан песак са листићима злата и зрнима магнетита. Песковити румени и зеленкасти муљ са фосилима левантског доба. Конгломератски кречњак (доба?) Палеозојски аргилошист (Везданица, Стојићево Брдо, Тупан). Мивашист са гранатом (на Златији).

Вратарница. Једри кретацејски кречњак са пећинама и пукотинама. Конгломерат и пешчар са отисцима биљака. — Мрка песковита шкриљаста глина са многим јурским фосилима (Липачки Поток) и изданцима угља у М. Вуковичком Потоку. — Филит, талкшист и хлоритошист, које овде помиње још Хердер. Магнетит и графит.

Гамзиград. Амфибол-андезит („тимацит“). — Лапоровити кречњак са неокомским фосилима (*Orbitolina crusidea* A. Graas., и *Orb. discoidea* A. Graas., и *Ostrea* sp.) Глауковитични пешчар и глинац са многим фосилима (доба?). — Гамзиградска Бања са сумпоровитом водом од 39° C.

(Хердер). — [Трахит (Сабо). Сијенит и сијенитски порфир (Хердер).]

Грљиште. Терцијерни песак и муљ са фосилима медитеранским. Једри кретацејски кречњак са пећинама и пећинским муљем. Бџт. — Амфибол дацит.

Добро Поље. Андезит аугитски.

Добрујевац. Андезит. Дијабаз-порфирит утиснут међу слојеве пешчара.

Заграђе. Терцијерни песак и шљунак. — Кретацејски једри кречњак. — Пешчар глинац и конгломерат са јурском фауном.

Звездан. Левантска серија слојева са многим фосилима и моћним изданком лигнита. — Глауконитски пешчар и румени шкриљаст кречњак вероватно кретацејски. Андезит амфиболски.

Злот. Кретацејски кречњак са многим пећинама, међу којима је чувена Злотска Пећина „Гаура Лазар“, са многим сталактитима и сталагмитима, у кој се налазе кости пећинскога медведа (*ursus speleus*), а и трагови људскога становања, као што су: комаће посуђа и игла од јеленскога рога. — Андезит аугитски и биотски. Дацит.

Извор Велики. Терцијерни морски муљ, модри и жућкаст са многим фосилима медитеранског доба, конгломератски вапнац фасије лајтовца са остреама, морским јежевима и коралима. — Пешчар вероватно кретацејски. Модри палеозојски аргалошист у Безданици и на Стојићевом Брду.

Извор Мали. Глиновити неокомски кречњак са многим орбитолинама. *Orbitolina discoidea*, А. Ггаас., и *Orbit. conoidea*, А. Ггаас.

Јелашница. Модри песак са многим церитима и рицоама сарматскога доба. Песак и шљунак са *Ostea*-ма медитеранским. Модри песковити муљ са медитеранском фауном. — Тнајс и микашист (Смаилова Коса).

· Копривница. Песак са сармат. фосилима. Песковити лапорац са *Rissoa*-ма и отисцима биљака из сарматскога доба. — Стене из племена габра (Бељетина, Скровница).

Кривељ. Андезит аугитски. Меласфир са многим зоолитима и крупним кристалима аугита. Гипс, куприт, малахит, лазурит, бигар у Бањици.

Криви Вир. Кречњак са пећинама. Многобројне вртаче, често поређане у редове. Пешчар са угљем из доба лијаса (Хошман — Лозанић).

Леновац. Аргилошист и глинац са лигнитом доба кретацејског. — Андезит.

Лесковац. Аргилошист и глинац кретацејски.

Ласово. Једри кречњак и глинац кретацејски. Пешчар и шеријаста глина са каменим угљем доба јурског. Магнетит и хематит.

Луково. Кречњак и пешчар са угљем из доба кретацејског. Галенит (Хердер).

Лубница. Левантска беличаста глина и лапорац са многим фосилима и лигнитом. Глауконитни кретацејски пешчар. — *Mastodon* sp. на Превлаци — (Риолит по Сабоу).

Метовница. Андезит амфиболски. — Левантска Глина и песак. Глинац и аргилошист (јурски ? Радовановић).

Мирово. Једар кречњак и пешчар кретацејски. Мировско врело. Ртањ је сав од једрог кречњака. Пропаст је на врх шиљка; кроз њега бачен камен дуго звекеће; мештапи веле, да може да сиђе у Мировско врело у подножју Ртња. Леденица на Ј. З. страни Ртња. Вртаче многе, поређане полукружно дуж јужне стране Ртња.

Николичево. Терцијерни муљ и песак са многим медитеранским фосилима у Бањици (Поток Мишљеновачки), у Николичевском Пољу и у Липовици код Николичевских Пивница. — Једри кречњак на Црној Чуци. Андезит амфиболски Лигнит.

Оснић. Глинац и пешчар са многим сенонским фосилима. Андезит амфиболски. Мелафир.

Планиница. Пешчар и конгломерат са сенонским фосилима и облицима мелафира. Мелафирска брежија у Чуковом Потоку. Мелафир (Сабо) у Ђукином Потоку.

Подгорац. Шкриљасти лапорац са *Cyrena*-ма и отисцима биљака. Једри кретац. кречњак. Андезит аугитски.

Прлита. Једри сенонски кречњак. Вигар. Пешчар и конгломерат јурски догерског етажа. Шкриљаста глина са многим јурским фосилима етажа лијаског и моћним складовима каменог угља велике калометриске моћи (у Бојковом Потоку). Црвени конгломерат, пешчар и глинац. Аргилошист палеозојског доба у Аврамовом потоку.

Слатина. Терцијерни морски муљ и песак са фосилима медитеранским и лигнитом. Левантска глина и лапорац (Поток Осоје). Златоносај песак са пиритом и магнетитом. Андезит амфиболски. Еуфотит.

Сумраковац. Левантски зеленкасти и руменкасти песак и илунак јако слењен и беличаста глина са фосилима левантског доба. Андезит и мелафир.

Трнавац. „Златоносни“ бео песак. Песковити морски муљ са лигнитом и многим окамењеним пужевицама сарматског доба (у Бучанском и Сланобарском Потоку). Пешчар и конгломерат вероватно кретацејски.

Рготина. Пешчар, лапорац и глинац са многим фосилима доњег и средњег лијаса. Бели и руменкасти пешчар лено се израђује и употребљава за стубове при грађевинама, а ситнозрна одлика за брусно камење. — Једар сенонски кречњак (Шупља Стена). — Терцијерни модри и беличасти морски муљ са фосилима (у Рготском Облачком и Магушевачком Потоку). — Морски аргилошист (у Потоку Буковачком). — Гнајс амфиболски и хлоритски на Нерезини.

Шарбановац. Терцијерни песак и шљунак јако цементиран са левантским фосилима. Андезит амфиболски. Меласфир. Лабрадорит аугитски.

Чокањар. Терцијерни песак и муљ медитеранског етажа са многим фосилима у Сувом и Дубоком Потоку. — Пешчар и конгломерат (Колатин, Дебели Рг, Соколовица) вероватно кретадејски.

Урвине.

У црноречком округу виђа се на многим местима, како се поједине партије земље разног простора смичу према дољи, која се испод њих налази. Ја ћу само три навести и то оно смичање до Звездана источно од села, које у северном правцу нагиње к Тимоку. Западног је правца спуштање земље до села Вражогрица са тежином у дољу реке; најпосле и оно, преке ког се путује за у Лубницу. Смичање ово пореметно је сам друм.

По простору ова смичања по себи нису од важности, али, узимајући у вид физички узрок, заслужују у геолошком обзиру расветљење, да би се такви случајеви у природи могли лакше објаснити. Практични геолог добро зна, какве неприлике стварају урвине особито у тектонском односу слојева новијег сталожења, и како често одвећ спречавају појам, по ком се дознају правци слојева. Ради дознавања појава описашу подробније урвину до Звездана, а слични појави природе произлазе из једног и истог узрока. Испод урвине тече Тимок од запада к истоку, али одмах испод њега заузима правац к северу.

Урвина на сва три места започиње у облику полу круга. Звезданској је дужина до 150 метара, а ширина 30—32 метра. На спољним крајевима виђа се пукотина од 1—1½ стопе широка. Земља, која се смиче, нешто је

нижа при својим крајевима. Пукотине се налазе у самој партији, која се смиче, а поместимице таласасте хумчићи.

Усправљено стање прорапћа као што су шиљаци и корови доказују, да првобитни нагиб није измењен у партији, земље, која се смиче, већ да је задржала свој водоводни правац. Да бисмо узроку смицања у траг ушли, нужно је, да се упознамо са геолошким положајем места. Лубничка и Звезданска урвина је на једном и истом брегу, само што је прва на јужном, а друга на северном нагибу. Покривало целог брега је јак слој од леса; ну местимице је ипак у толикој мери танко, да испод њега непрекидном денудацијом продиру конгериски слојеви, који се налазе до површине. Низ оваких откривених места виђа се у подножју брега у дољи, у кориту Тимока, а особито у равинама једног нагиба, где је нестало леса, виђају се већ слојеви песка и конгериска глина. Слојеви су махом водоравни. Из узрока тога, као и по тој околности, што се у равинама конгериски слојеви испод леског покривала доста на високо простиру, држим, да су Лубничка и Тимочка доља биле пре сталожена леса, и тек, пошто бејаху лесом испуњене око конца квартане формације издубише се поново. Водоравну површину брда покрива јак слој леса са повише удубљености, од куд му је и прионуло име Руна. Јужни је нагиб мање, а северни је знатно стрменит. Помислимо сад, да је после конгериског времена ту већ била доља, коју је за дилувиално време испунио сталожени лес, а после нестајања дилувиалних вода над конгериском дољом заостала је плитка низина, у којој је себи вода, која отиче кроз мекани слој леса, лако могла изронити дубоко и широко корито. Природно је, да овим начином лес, који се налази над коритом реке, лишен свог ослоња, није се могао дуже одржати на нагибном поду од излокане, кли-

заве конгериске глине, већ је морао у смицању свом покрити слој, који се испод њега наводи.

Према наведеноме, урвина има два узрока, први је издубљеност реке, којим се начином пресеца доњи крај леса у оштрој ивици, а други главнији је у поду од конгериских слојева, особито у глини, коју кишни талог испод села прави глатком, клизавом, чинећи је неспособном, да даље одржи своје покривало.

П е ђ и н е.

Својствено је кречном камену, да се у њему у разној величини стварају шупљине, које се много пута у стени простиру до знамените дубине. У црноречком округу има небројено таквих рупчага и пећина. Ја ћу само две као знаменитије подвргнути опширнијем опису.

Гаура Лазара (Лазарева руна). Северо-западно од Злота са уласком окренутим к југу наводи се највеличанственија пећина овог округа. У утроби кречевите планине влада вечити мир и тишина, само се по некад чује звучић од воде, која пада у капљама. Она са врха од сводова са својим одјеком производи шум, који се губи у том вечитом миру. Само лет и цвикот неког узнемиреног љиљка показује за сад траг живота ових јединих присвајача станова некадашњих природних дивова, препотопских животиња. Где се некад, у прастаро доба, пећински медвед са свепом пећинском мачком бораше ради плена, који требаше за живот, а од свију најопаснији првобитни човек са својим каменом оружјем, где се отимаше за господарство на земљи и над створовима њеним, где урликање надвладане грдосије потресаше пећински ваздух, ту се сад само по некад чује топот радозналост походиоца и глас његовог дивљења. Где је некад трвењем двоје дрвљаци произвођени

огањ дивљем човеку осветљавао неизмерни простор ове подземне шупљине — сад се свећама и буктињама растерује густо мрак. Каква промена у природи!

Улазак у пећину у толико је отепчан, што у њој зими, а особито лети борави стока, јер је у њој зими због једнаке температуре сачувана од хладноће, а лети опет заштићена од жеге, а нарочито од муха; због тога је при улазу грдно блато. Дубље, под постаје све суши, само се местимице скупљају капи у мање локвице. Пећина се на скоро раздваја на северо-западну и северо-источну половину. Првој је дужина до 200 метара; шупљина је импозантна; ширина је 10—12 мет., а висина 15—18 метара. У ову допире још спољна светлост све до великог уласка. У другу половину се већ теже продире, јер се узаном стазом пеће преко грдно наваљаног камења. Иза овог места стварају се величанствене шупљине са најдивнијим сталактитима, мислио би човек, да су читаве стране застрте белом кадифом, која се у фантастичним борама групише тако, да је ни највештија тоалетска рука не би могла укусније наредити.

Друге су групе тако састављене, да само недостају свеће код створеног олтара, па да свештеник прочита своју литургију. Ту су стубови, као да их је највећи уметник произвео својим чекићем и длетом. Једном речју, сусрећемо се са галеријом, у којој се природа представља као ненадмашни вештак. На једном месту стигосмо до неке шупљине, која има облик неких двери, окренутих к западу. К њој воде до 20 узаних степена од најкраснијег сталактита, жућкасто-беле боје. На њима се виђаху скорашњи трагови од помрљаних стопа. Ова појава побуди у мојим пратљацима страх од хајдука — разбеглих се војника — за које су мислили, да се ту крију; па како несмо били наоружани, бојећи се људи, који нас лако могаху сматрати

за потеру, окренемо се другим правцем к југо-истоку. Нови појави великолепности отворише се и овде нашем оку, нове групе, нове слике излазише нам наизменце. Ја окренем пажњу на под и позовем пратиоце, да траже скривене кости по жуто-црној глини. Не прође ни четврт часа, а пред мном је лежала гомила разних зуба, костију, удова, карлица, вилица и т. д. све од препотопних животиња. Међу костима било је и људских костију из тако древног доба, да по свој прилици надмашају време прастарих Германа и Келта, који су ове дивље људе затекли у овим пределима као староседеоце.

Нађене кости су услед трулежи махом искварене; готово су све испребијане уз дуж и по преко, а кости појединих удова изглодане су на крајевима. Боја им је угасито-жута, а по нека је и црна. Што се тиче тежине лакше су но кости новијег времена од истог обима, осим оних, које су обложене кором од сталагмита. На многим се костима налазе црне прље, које је д-р Мајер назвао „дентридима“. Кости по себи као да су масне, кад се с пола опипају, а за језик припајају.

На једном месту нађосмо парчад од стародревних земљаних судова, црне боје са необично дебелим странама; на неким од њих виде се просте првобитне шаре као пруге; друга су без икаквих шара. По чем нисмо били спремни, да дуже времена пробавимо у пећини, оставимо је с намером, да је други пут походимо. Из свега се наведеног види, да се ту отвора широко и интересно поље за испитача природе, који се бави древностима природе. По свој прилици, да су под слојем земље и сталагмитом скривени ретки остаци костура и алата првобитних људи, који су са овим животињама у друштву живели и с њима се борили.

За ову пећину прича се, да је она у свези са раваничком пећином, јер по старој традицији говори се, да су неке свиње овим подземним тамником дошле из Раванице у Злот.

Друга не мање знаменита пећина, у коју сам улазио 22. априла 1876, наводи се у тако јаваном Леновачком врелу, јужно од села, удаљена на по часа. Ова је од скоро пронађена, за то сам се и надао наћи у њој знамените проналаске с погледом на старине. Ну на жалост, грабеж за благом и прича о разним скровиштима преоте ову zgodну прилику, у којој би испитач природе на пољу науке могао учинити плодну жетву.

За ову ми пећину причаху, да су они, који су први у њу ушли, нашли као неке природне клупе у једном мањем одељку саме пећине. На клупама лежало је седам целокупних, али пораспаданих костура. Ну све то би растурено и побацано. До пећине се допире са већим напрезањем. Излазак је доста тежак. Над знатном провалијом долази се узаном нагибном каменитом стазицом, куда није саветно са вртоглавом пролазити. С пола је висока пространа шупљина. Из ње се у висини од 4 палца отвора неки као на горе скројен одвећ узан гладак ходник, од куд се мора потрбушке увлачити у већу шупљину и праву пећину. Под је покрио јак слој земље од животињских и биљних трулих честица. У њој нађох костију, не више људских, но од препотопских животиња; а и оне су, судећи по степену трулежи, из новијег доба; формација сталактита од мање је вредности.

Ову пећину удостојио сам спомена за то, што близу ње у селу Леновцу нађох секиру из доба камена. Држим, да је она нађена у овој пећини, и као непозната и безначајна ствар бачена, докле мени до руку не дође. Д-р Панчић, који ју је гледао, вели: да је то други екземплар.

који је нађен у Србији. Судаћи по цртежима Лубоковим, рекао бих, да је она из друге половине новијег каменог доба. На жалост и она ми је пропала у шакама турских варвара.

Има у овом округу још на многим местима лепих пењина. У Белој Реци, Вучју, Прлити, Ласову, где су нађена разна оруђа, старински новци и сребрне гривне. У Миrowу и тако званом брду Панакидин у Рготском камену. У Подгорцу Раура-лу-Шурток, Журовиrol и Фечирол. За ову се прича, да је своје име добила од ту пострадалих девојака, које се у њој беху криле, да избегну навалу бесног и страшног Турчина, који их је најпосле, дознавши за место где беху скривене, дао димом угушити. У Оштрељу су 3 и то над бањицом, у Оцулуј где су хајдуди боравили и у Вигру.

Минералне воде.

У црноречком округу наводи се на 4 места минерална вода и то : у Брестовачкој Вањи, у Шарбановцу, више Гамзиграда и до Николичева.

Само се од ових поменутих прва употребљава као купало по лекарским правилима ; остале становници обично употребљавају у разним болестима.

Брестовачка бања према нашим односима изгледа као европско купалиште, ма да би се врло, врло много имало захтевати, да се стави у тако стање, да би образованијој публици могла говети. Природа је своје учинила, да човечије вештине стоји, да буде похођена не само српском, но и страном публиком из околних области.

Вања ова изашла је на глас првим походом кнеза Милоша, кад су ови крајеви придружени Србији. Над чесмом у стени изрезан је натпис : Посјети ову лицу Љубица М.

О. Њвагиња Српска у 1834. години.“ Да је ова бања прва удостојена походом кнежевске породице, сведочи и то, што је овде прва зграда подигнута трошком кнеза Милоша. Зграда та стоји и данас под именом „Стари конак“.

Цветна периода Брестовачке Бање пада у време похода раскнеза Александра, с којим је свакад тада најодличније друштво састављало сезону. За удобније становање подигао је себи доста велики стан на два спрата. И данас се он назива „Њважевим конаком“. Близу овог има идући к северу тако звани „Ађутантски конак“, са две собе, а к југу је друга зграда са једном собом и пространом кухином.

За пријам гостију, који полазе бању, одређене су две друге зграде „квртири“ са 20 соба. Једна доста пространа зграда са 3 собе сазидана је за сиротињу, која за стан ништа не плаћа. Ова зграда задужбина је Јеврема, брата Хајдук-Велкова.

Сва минерална вода Брестовачке Бање продире из пукотина трахитних стена. Један део воде употребљен је у виду купала за здравствене смерове. Број купаоница је овај :

„Њважева Бања“ или „прва нумера“ са топлотом од 28—29 степена по Реомиру; „друга“ и „трећа нумера“ са 30—32 степена. Уз ову последњу дозидане су биле три мале бањице, од којих су две крајње 28, а средња 26—27 степена топле. Поменуте три зграде од тврдог су материјала, „друга“ и „трећа нумера“ има предсобник за свлачење и облачење хаљина. Прва је без тога. После долазе :

Две „дашчаре“. У првој је вода топла 25 степена и употребљава се за опште купање, а у другој је топлота само 23° и служи за купање ногу рађавих болесника.

У простору бањском извире топла вода на 17 места, а 4 извора дају таку количину воде, да би се још 4 купатила могла подићи, а на име извор „Старог конака“ са топлотом од $28\frac{3}{4}^{\circ}$. Александар Лазичић дао је ову воду скупити ставивши јој овакав натпис „Милану Обреновићу IV. Књазу Српском и Књагињи Наталији из превелике поданичке покорности подиже се, мала успомена од Александра Лазичића из Неготина 21. маја 1875. год.“

Главнoг шoпoрa тoплoтa изнoси 29° и тaкo је јaк извoр, дa би сe 12 кaдa слoбoднo мoглo бaр 6 путa днeвнo пунити чистoм вoдoм. Истe јaчинe и истoг стeпeнa тoплoтe је и oнaј извoр испoд купaлa № 3.

Г. Жигмoнди, пeштaнски инџинир, у друштвy г. Клeрићa, пoхoдиo је Брeстoвaчкy бaњу гoдинe 1874. Тaд је пo прeпoруци в. влaдe oбишao свe знaтнijе минeрaлнe вoдe у Србији. Дивнo сe бoгaтствy вoдe и крaснoм прeдeлу oкo Брeстoвaчкe Бaњe и увeрaвao мe је, дa би сe бушeњeм aртeскoг бунaрa мoглa свa вoдa ујeднo скупити, пa кaд би дoбилa тoплoтy oд 45° стиглo би, пoрeд 4 вeликa хaузa, вoдe зa 120 кaдa.

Купало № I.

Тeмпeрaтурa вoдe $28-29^{\circ}$ Р.

Спeцифичнa тeжинa вoдe нa 18° Р. — 1·00075

Сухи oстaтaк из 1000 г. вoдe . . . 0·8744 гр.

Жарeни oстaтaк из 1000 г. вoдe . . . 0·8345 „

1000 г. вoдe сaдржи:

Кaлијум К 0·01402 „

Нaтријум Na 0·15224 „

Кaлцијум Ca 0·08000 „

Магнeзијум Mg 0·00612 „

Оксид гвoж. и Aлуминијумa Al_2O_3, Fe_2O_3 0·00140 „

Силицијум-оксид SiO_2	0·05211 гр.
Сумпорна киселина SO_4	0·47787 „
Хлор Cl	0·04970 „
Угљена киселина CO_2	0·03236 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00425 „
Сума састојака	0·87007 гр.

1000 грм. воде садржи спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·08190 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·03128 „
Натријум-сулфат Na_2CO_3	0·37056 „
Калцијум-сулфат CaSO_4	0·26295 „
Магнезијум-сулфат MgSO_4	0·03060 „
Калцијум-карбонат CaCO_3	0·00665 „
Оксид Гвож. и Алуи. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05211 „

Сума постојаних спојева 0·83745 гр.

Угљена кис. CO_2 слободна и у бикар-

бонатама 0·03837 „

Сумпор-водоник H_2S 0·00425 „

Сума спојева 0·87007 гр.

Кисеоник за оксидацију органск. спојева 0·00063 гр.

К у п а л о № 2.

Температура воде 31—32° Р.

Специфична тежина воде на 18°Р = 1·00076

Суши остатак из 1000 г. воде 0·874 гр.

Жарени остатак из 1000 г. воде 0·835 „

1000 г. воде садржи:

Калијум К.	0·01354 гр.
Натријум Na	0·15350 „
Калцијум Ca	0·08102 „

Магнезијум Mg	0·00541 гр.
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-оксид SiO_2	0·05500 „
Сумпорна киселина SO_4	0·47818 „
Хлор Cl	0·04970 „
Угљена киселина CO_2	0·03410 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00110 „
Сума састојака	0·87295 гр.
1000 г. воде садржи спојева:	
Натријум-хлорид $NaCl$	0·08190 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·03020 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·37445 „
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0·26453 „
Магнезијум-сулфат $MgSO_4$	0·02705 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·00895 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-оксид SiO_2	0·05500 „
Сума постојаних спојева:	0·84258 гр.
Угљена кис. CO_2 слободна и у бикар- бонатима	0·02927 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00110 „
Сума свију једињења	0·87295 „
Кисеоник за оксидацију органск. спојева	0·00062 гр.

К у п а л о № 3.

Температура воде	31—32°Р.
Специфична тежина воде на 18°Р.	= 1·00074.
Сухи остатак из 1000 г. воде	0·872 гр.
Жарени остатак из 1000 г. воде	0·832 „
1000 г. воде садрже:	

Калијум K	0·01422 гр.
Натријум Na	0·15166 „
Калцијум Ca	0·07738 „
Магнезијум Mg	0·00644 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe ₂ O ₃ и Al ₂ O ₃	0·00110 „
Силицијум-Оксид SiO ₂	0·05060 „
Сумпорна киселина SO ₄	0·48206 „
Хлор Cl	0·04483 „
Угљена киселина CO ₂	0·03300 „
Сумпор. водоник H ₂ S	0·00128 „
Сума састојака	0·07313 „

1000 г. воде садржи спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·07313 гр.
Калијум-сулфат K ₂ SO ₄	0·03172 „
Натријум-сулфат Na ₂ SO ₄	0·37942 „
Калцијум-сулфат CaSO ₄	0·25588 „
Магнезијум-сулфат MgSO ₄	0·03387 „
Калцијум-карбонат CaCO ₃	0·00530 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe ₂ O ₃ и Al ₂ O ₃	0·00110 „
Силицијум-оксид SiO ₂	0·05060 „

Сума постојаних спојева . . 0·83102 гр.

Угљена кис. CO ₂ слободна и у бикар- бонатима	0·02982 „
Сумпор-водоник H ₂ S	0·00128 „

Сума свију спојева . . 0·86212 гр.

Кисеоник за оксидацију орган. спојева 0·00061 гр.

Б у п а л о № 4.

Температура воде 26—27°P.

Специфична тежина воде на 18°P = 1·00074.

Суши остатак из 1000 г. воде . . 0·8436 гр.
 Жарени остатак из 1000 г. воде . . 0·8106 „

1000 г. воде садрже:

Калијум К	0·01340 гр.
Натријум Na	0·15501 „
Калцијум Ca	0·08390 „
Магнезијум Mg	0·00260 „
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00110 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05260 „
Сумпорна киселина SO_4	0·48025 „
Хлор Cl	0·04792 „
Угљена киселина CO_2	0·03200 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00120 „
Сума састојака	0·86998 гр.

1000 г. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·07897 гр.
Калијум-сулоат K_2SO_4	0·02980 „
Натријум-сулоат Na_2SO_4	0·38266 „
Калцијум-сулоат $CaSO_4$	0·27577 „
Магнезијум-сулоат $MgSO_4$	0·01300 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·00698 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00110 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05260 „
Сума постојаних спојева	0·84097 гр.
Угљена кисел. CO_2 слободна и у би-	
карбонатима	0·02781 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00120 „

Сума свију спојева . . . 0·86998 гр.

Кисеоник за оксидацију орган. спојева 0·00068 гр.

У назови парку извире нека вода, коју је исти Алек-
 сандар Лазичић такође снабдео каменом, ну тај је порушен.

Друга минерална вода налази се северо-западно од села Гамзиграда. По топлоти се може упоредити са водом Брестовачке Бање, анализа од професора Лозанића, само је штета, што извире до обале и испред тимочког корита. Кад је мала вода, тад се на десној обали Тимока открива извор и људство из околних села купа се у њој, у нади, да ће се ослободити грознице. Кад би се Тимоку дало ново корито, што би се лако могло учинити, могло би се подићи прекрасно купалиште. Чудо ми је, да се Римљани нису служили овим водама, јер се ту нигде не види траг неке римске зграде, ма да ова последња врућа вода није ни по часа удаљена од знатних римских развалина Гамзиграда.

Гамзиградска бања.

Температура воде 32°Р.

Специфична тежина воде на 20°Ц . 1·00042 гр.

Чврсти остатак из 1000 г. воде . 0·4036 „

1000 г. воде садрже:

Калијум К 0·00703 гр.

Натријум Na 0·05896 „

Калцијум Са 0·06160 „

Магнезијум Mg 0·01751 „

Силицијум-Оксид SiO₂ 0·02580 „

Сулфорна киселина SO₄ 0·03378 „

Хлор Cl 0·08520 „

Угљена киселина CO₂ 0·30129 „

Свега састојака . . . 0·59117 гр.

1000 г. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид NaCl 0·14040 гр.

Калијум-сулфат K₂SO₄ 0·01568 „

Натријум-сулфат Na₂SO₄ 0·01161 „

Калцијум-сулфат CaSO₄ 0·02448 „

Калцијум-карбонат CaCO_3	0·13600 "
Магнезијум-карбонат MgCO_3	0·06129 "
Силицијум-оксид SiO_2	0·02580 "
Сума постојаних спојева	0·41526 гр.
Угљена кис. CO_2 слободна и у бикар-	
бонатама	0·17591 гр.
Сума свију слојева	0·59117 гр.

Трећа минерална вода је у селу Шарбановцу; и она извире из трахитног камена, но њена топлота износи само 23° по Реомиру; доста бујно продире из земље, а простира јачи сумпоровити мирис, но Брестовачка. И њу је подвргао хемијском опиту професор Лозанић, и нашао ово:

Шарбановачка бања.

Температура воде 23°P .	
Специфична тежина воде на 20°C	1·00027 гр.
Чврсти остатак из 1000 гр. воде	0·3190 "
1000 гр. воде садржи:	
Калијум K	0·00845 гр.
Натријум Na	0·08116 "
Калцијум Ca	0·00504 "
Магнезијум Mg	0·00281 "
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и	
Al_2O_3	0·00040 "
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05690 "
Сумпорна киселина SO_4	0·08817 "
Хлор Cl	0·03017 "
Угљена киселина CO_2	0·19249 "
Сумпор водоник H_2S	0·00504 "
Сума састојака	0·47075 гр.

1000 гр. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·04972 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·01911 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·11483 „
Натријум-Карбонат Na_2CO_3	0·05625 „
Калцијум-карбонат CaCO_3	0·01260 „
Магнезијум-карбонат MgCO_3	0 00734 „
Оксид гвожђа и алуминијума	0·00040 „
Силицијум-оксид SiO_2	0·05690 „
Сума постојаних спојева	0·31715 гр
Угљена кисел. CO_2 слободна и у би-	
карбонатама	0·14856 гр.
Сумпор-водоник H_2S	0·00504 „
Сума свију спојева	0·47075 гр.

Последња је минерална вода у селу Николичеву. Она извире из слоја тресета; топлота јој је 18°P . Рекао бих да је богата у угљеној киселини. И ову воду употребљавају као купало.

Флора црногачког округа.

Поред обичних шумских дрвета, имају се споменути јеле на Ртњу и Маленику, тиса у Златској и Брестовачкој планини, и смрека — већа — до Слатине. Ова је постала читавом шумом и по неко је стабло до 20 сантиметара у пречнику. На жалост семе се за ништа не употребљава, ма да је тамошњи свештеник г. Степа Милошевић једном, покушаја ради, испекао казан красне боровичке, ракије, ну свет се није могао са мирисом опријатељити, те је тако најпосле просуо!

По г. Др. Панчићу ове су биљке спомена достојне у овом округу: *Alpaine L. Adonis Vernal* — *Ranunculus millefoliat. Wahl* — *branthis Salisb.* *Delfinium fissum*, *Peo-*

nia coralina, и Peonia decora, — Berberis vulgaris — Malcolmia - Serbica Panč — Erisium helvetic. Erys: commat, Panč. — Arabis Alpina, — и Ar. Muralis Bert. — Cardamina gracca — Allyssum Wierzbicki Hauff — Camelina Silvest Wall — Helianthemum D. C. — Viola pumilla Will. — Silene Splendens Doits и Quadrifida — Dianthus moesiacus Vis. et. Panč. — Linum Capitatum Kit: — Geranium purpureum Will. — Hypericum perforatum читава поља око Брестовца и на Братијевцу, — Trifolium hirtum-all. — Obrobos canescens — Rubus idaeus S. на Ртњу и Маленику ваљада му је отуд и име — Sempervivum patens Gris. — Dupleurum pachnospermum Panč. — Helosciadium nodiflorum — Torilis microcarpa Dess — Knautia hybrida Coult. — Inula oculus Christi — Ach. Mea Clypeollata Sm. — и Sericea Janka. — Achil. grandifolia Irv. — Cirsium Siculum Spr. Centaurea amara, — Hieracius marmoreum Panč — Juniperus Sabina испод Маленика и Communis код Слатине. Himanthoglossum hircinum Rich, око Брестовачке Бање, Leucosium vernum, на Маленику и по Подгорцу. Melica mutans на Маленику, Lolium temulentum — Ramondia на Ртњу и у Злоту више Гаура Лазара.

Овом приликом нека ми је допуштено прозборити коју о нашој — нама наметнутој ббци, — која нам смета путовима и оградама и досађује где је не сејеш. Чуо сам од старих људи, да памте време, кад су ббцу — Xanthium Spinosum — камиле донеле у кнежевачки округ. Суседи је назваше „српском ббцом“, јер веле, да су је српски волови, свиње и овце пренели. Она је права клетва за земљара јер где се она појави, ту постаје непроходиви простор за ситну стоку која бежи од прошиљастог трна од кога убуд наличи на ујед осице. Рат за истребљење ове биљке објављен је властима, али њено царство ма да се за тренутак и поколебало она наново ниче, и кад би се

из неког предела и истребила, опет је ситна стока, која пролази, — особито овце, у својој вуни расеју на ново неко семе, и ако не баш право, а оно семе њене посестриме — *Xanthium Strumalum* — небројено пута се виђа руно оваца од семена згуљвано.

Колико је ова биљка нама досадна, јер кад је се морамо по наређењу власти ослободити, ми је бацамо у јендеке на трње и плотове не марећи што из сазрелог семена ветар на близу и на далеко расеје семе, које као зрело испада. Германи се умеју њоме боље користити; они из скупљеног семена поваде мала зрнаца и продају место семена од детелине.

Благодетна природа дала је свакој биљци своју намену, а човечијем уму наложила, да својим истраживањем пронађе у биљци скривено благо. Док ми видамо и лечимо много пута доста упорне од боце задате повреде и ране, у Подолији се сриска боца као прашак употребљава за лек од колере и беснила, од уједа бесних паса. Тако Dr Grzymala тврди у „*Journal-Therapeutique*“ да овај лек у више случајева са сјајним успехом би употребљен, кад га други препоручени лекови издадоше. Он одраслима по 0.60 грама даје од листа у праху, 3 пут дневно. Деци или животињама према саставу мења количину дневно у 3 маха са употребом од 3 недеље дана.

Разнесени глас споменуте биљке пробудио је пажњу те је удостојише анализе, тако Dr. R. Godeffroy у *Centralblatt f. Agr. chem* 1877. 390 стр. после више учињених покушаја у пепелу сагорене биљке нашао је ове саставне чести:

Угљено кисели креч	9.39%
Сумпорно кисели креч	2.84 „
Фосфорно кисели креч	13.18 „
Угљено киселу магнезију	8.31 „

Хлоромagneзије	1·07%
Угљено кисели кали	25·00 „
Хлоркалијума	4·39 „
Оксида гвожђа	15·81 „
Кремене киселине	19·18 „

Из анализе види се у пепелу српске ббце богатство у фосфоро-киселом кречу и угљено киселом калијуму. По анализи П Вагнера и Рупрехта су у пепелу букве, врбе и јеле ови састави:

У пепелу букве фосфор.-киселог креча 1·92% калијума 6·32%.
 У пепелу врбе фосфорно-киселог креча 2·05 калијума 4·55%.
 У пепелу јеле фосфорно киселог креча 6·00% калијума 4·50%.

Богатство двају поменутих саставних делова у пепелу ббце знаменит је појав у очима економа, јер она својом појавом јемчи за доброту земље, а народ кад се буде упознао са коришћу, боју му вули продаја пепела од ббце пре ће се одати истребљењу, јер цента (44 ове) тог пепела вреди 3—4 форинте, а пелео од букве продаје се за 1 фор. и 50 кр. Наведени саставни делови пепела веома побољшавају изнурену земљу, кад се употребе за гнојење. Тако се исто овим саставинама приписује и учинак у поменутих болестима.

Овде је на месту да проговоримо коју о шумама овог округа. Бојећи се понављања не могу се у овом пространству упуштати у говор о важности шума за кишни талог и по томе за стање вода, које извиру на прелому ветрова и т. д. су чим је у нераздвојеној свези и гигијенско стање округа; само ћу толико споменути, да су за време рата, шуме неисказано страдале. Да прећутим пределе, који су ратним потребама жртвовани, особито беснилом непријатеља истребљене су најкрасније шуме у великоизворском, зајечарском и николичевачком хатару. Поред тога небројена

су стабла оборена ради исхране стоке. Закључак на цео округ може се чинити, кад се дозна да је само у Честобродици овога округа нађено 44.000 оборених дрвета! И у овом обзиру је економна оштета веома осетна.

Шуме и браници појединих држалаца још се одржавају, у местима, где су неугодни путови за извоз, по удаљеним пограничним планинама. Красна је букова шума у сумраковачком хатару, идући пречим путем за у Шарбановац; тако и у ласовачком, метовичком и врбовичком хатару, ну према лакоумном поступку што се тиче истребљења и нехатости одржања и подизања шума иде и црно-речки округ жалосној будућности на сусрет.

Старине ⁽¹⁾.

Судећи по нађеној секири из каменог доба, по културном слоју у Гаура Лазара, по бакреним пијунцима у Валакану, као и бакреним копчама нађеним у рготском камену, у пределу црно-речког округа живели су људи овде још пре историјског времена.

У најстарија римска времена, спомињу се тимочки народи. Тако Плиније у овај предео ставља трачки народић под именом Тимочана. На другом месту се народи дуж Тимова насељени називљу Тимахима, а до Пева Тицензима.

Да је тимочка доља некад за време Римљана играла знатну улогу, сведочи и то, што су тад градови, који су били у цвету као Ниш — Naissus, Костолац — Viminatium — Видин — Bononia, Арцер — Ratiaria — биле скопчане кроз тимочку дољу путем, који се ту пружао, као што се то види из овог навода. Vratarnica ubi

⁽¹⁾ Писцу као да не беху познати описи Гамзиграда и Костоца. у „Старинару“.

Уред.

Romani montem absiderunt ad sternendam Viam in Pontem Trajanum.“ Даље Viae aliae, quae per Nissam superiorem fuerunt Taurinum, Pontemque Trajani, Scindens Vallem fluminis Timok ad Vratarnica — Passo Augusto ubi Trajanus nonnullos apices montium jussit aequari.

Када је Justinian 527 г. п. Хр. заузео престо Константина Великог, дао је дуж Дунава обновити и оиздати 80 кастела, подижући даље још 60 утврђених места, да би му лакше за руком изишло, да у шерици држи полуострвске Словене.

Као што дуж целе десне обале Дунава Римљани противу Дачана и Гета дизаху римске тврђавице — кастеле — на нашој домовини од Београда до Прахова, тако је и лева обала Тимока или у непосредној близини саме реке, или на мањем размаку од ње начичкана таквим тврђавама; то сведоче развалине римских градова Равне и Вратарнице у кнежевачком, развалине над Грљаном, Костолац, Гамзиград и рготска тврђава у црноречком округу.

У целој Европи једва има земље, која је богатија у разноликим старинама, него што је Србија. Особито њене источне и северне области. Ово није само послерад и преимућство пређашње културе ове земље, већ се има приписати угодном положају, као парцијалној тачци између истока и запада, која је гониоце и гоњене народе старог доба принуђавала тражити за своје становање пределе, који су богати у природним даровима.

За то су варварска племена тежила за овим крајевима, где су нашли све потребе за опстанак, што је приволело покровитеље света, Римљане, да се ту утврде, те да би са освојеним западним провинцијама у свези остали, и друго, да у својим тврђавама одбију навалу варварских народа, који су вечиту чежњу показивали за пленом богатих римских крајева.

Таква је била тврђава Гамзиград на далеко највећи и најјачи град тимочког предела.

Од села Гамзиграда југоисточно на пушкомет, а од села Звездана на један час југозападно леже величанствене развалине тако названог Гамзиграда, које је удостојило своје високе походе Његово Величанство Краљ Милан 24 марта 1875 год. Како се зваше у време Римљана ни Каниц ни г. Драгашевић у својим археолошко-географским истраживањима Гласник XLV. који су с толиким трудом и оштроумљем састављена, нису били у стању тачно да одреде.

Кад се успне човек на вис Магуре, угледају се развалине, које заузимају скромну једну долицу. Судећи по њеном великом простору, морала је тврђава бити првог реда, међу кастелима у тимочној доли, јер по обиму већа је од мени познатих тврђава у кнежевачком округу: Равне, Барањице, Кожеља и Вратарнице, с којима је по истој форми зидана, — и с којима је морала у свези бити, неким до сад непознатим, прављеним путем.

Каниц 1864 г. предузео је тачно мерење зидина, колики простор заузимају, на неправилном четворуглу стоје 4 главне куле; на сваком углу по једна у обиму од 15° у пречнику са дебљином зидова од 2° . Међу овим кулама на источној и западној страни које су $121^{\circ}\frac{1}{4}$ и $112^{\circ}\frac{1}{4}$ дугачке по четири мање округле куле; а са југа и севера којима је дужина зидова 159° и 158° по 4 мање куле исте јачине, али само $11^{\circ}\frac{1}{4}$ у пречцу.

Све споменуте куле измакле су из рејона напред у виду полукруга од главних јаких зидина и то у неправилном растојању са севера у $15-17^{\circ}$, са југа $14-18^{\circ}$, на истоку $13-16^{\circ}$, а са запада $7-16^{\circ}$.

Најбоље сачувана северозападна кула показује два спрата са 6 прозора, ну наведена висина од 28° претерана је.

Каниц држи да је главни улаз морао бити са истока, али као да је изгубио из вида, да дуж источног зида тече и данас поток, да су ту два богата извора, који у оно доба кад су шуме очуване биле, показују, да су и потоци у водама морали бити богатији. Дуж северног зида био је ископан знатан широк шанац, то се и са запада види. Према томе држим, да је главни улаз по свој прилици био са југа, на којој страни је морао бити и саобраћај са вратарничком тврђавом.

Према конструкцији кула види се, да су на свакој страни света по две куле заузеле готово средицу од стране и то на близу једна другој; за то држим да су међу овима била велика врата и то на све 4 стране.

У унутрашњем простору некадашњег града, биле су подигнуте зграде, којима се задатак не да одредити. Држим: да су биле пре приватне зграде, као станови за старешине, но да су продужења тврђаве, као што Каниц вели.

Источно од града на 150 метара пружа се једна узвишенија коса, у правцу од севера 13' југу а од помешног брега Магурске. Она доминирана целом равницом, која се пружа од села Звездана до Зајечара. На овој коси крајње северно била је нека кула, подигнута на четири озидана темеља. То место зове се и данас Стражом; а даље к југу су три већа утврђења на облик округлих кула, које су као градске вигиле — предстраже — бделе над безбедношћу градских становника.

Терамиде, опеке и нађени римски новци уклањају сваку сумњу, да су Римљани подигли Гамзиград, који су у тимочкој дољи имали јаке насеобине; за то су припуђени били подићи тврђаву, која служи на одбрану главног друма, који тамо води. Макерт спомиње Прокопијем наведене тимочке тврђаве, као што су: Durgus Altus, Gombes, Soniginiano, Ponteserium и друге кастеле, које су ма и Визан-

тинцима споменуте, ипак биле римског порекла. Ове не спомиње г. Драгашевић.

По простору, који у обиму заузима тврђава другог реда, била је позната тврђава под именом Костолац.

Ова лежи северно од Зајечара на по сахата на левој узвишеној обали Тимока. По строју образовала је она неправиан четвороугао. Источни и западни зид био је 50° а северни и јужни 20°.

Јачина тврђаве била је до самог Тимока, где је до 5° висока обала. До воде водио је узани ходних на свод, који се и до данас лепо одржао. Власник његов у друштву неког умно болесног Радула, много је физичке снаге и новаца потрошио, тражећи неко ту скривено благо. Осим неких незнатних римских новаца, прстена и гвоздених парчади од алата, до сад се нађе само један камен са овим римским натписом:

AVRELIVS
ECAECIV
NER,TISECVQIS
VIXIT' ANOS XXX.C
PAT ME
VIX ANOS
S.

Види се, да је споменик у обиму надгробног камена. Други камен је вештачким начином ископан и показује јонски или дорски стил, добро је сачуван и стоји на углу код Петра..... ткача, газде места Костоца. За сад је готово сва северна половина града откопана, и могао би се снимити тачан план кастела.

Југоисточно од села Рготине виђају се такође развалине неке римске тврђаве мањег простора. У њима је на-

ђен камен са изразом који представља цара и царицу са скиптром у десницама; без икаквог натписа; камен је пескуш, израда није рукотвор одличног каменоресца. Донесен је у судницу и ту се чувао. Још је ту нађено и других каменова са разним натписом и сликама, који су узидани у зид оближњег млина Љубе Димића и Ст. Најдановића.

На самом рготском камену — кривој коси — налазе се остаци зидина, по свој прилици из истог доба. У њима су нађени византијски новци, од Манојла, Исака, Андроника, неке бакарне копче, игле и старо оружје, врхови од стрела. —

Поред наведених тврђава има још небројених по округу. У јабланичком хатару има на тако званом Градишту, зидине старог града, који је оставио за собом причу о баби издајници. Њу је тако лепо описао Милићевић у својој Србији.

Над Леновцем јужно стоји на једном гребену још остатак средовечне куле. Идући од Великог извора ка Грљану, наводи се тако звано „Селиште“ крај извора, где се налазе римске цигле. Ту су нађени стари римски новци и од византиских царева: Исака, Манојла, Андроника, близу З оке у тежини и неки прстен, који нисам могао видети.

До села Лукова јасни су остаци града. На врху Вршке чуке после знатније кише, налази се и сад римских новаца; из времена републике, и разних заповедника и царева.

У Дабрујевцу на Вел. Јежевици старе зидине откопане услед виђеног пламена, наводе се алати и стари бакрени новци. У Миrowу у брду Забрешу развалине човечијег боја високе.

Има тако остатака још и у Бору, Кривелу, Злоту, Бучју, Подгорцу, Боговињи, над Оснићем, на Тилви Роши и др. местима.

Често сам размишљавао о томе, која ли је тврђава овог округа била по важности у превази од многобројних градова и кастела у овоме округу, да ли Гамзиград, да ли Костолац? —

Судећи по простору, и начину зидања принуђен сам свакако Гамзиграду дати првенство, тим више, што је тврђава по себи од осталих највећа, и што су до ње северо-источно стајале зграде — ваљда град (варош), као што то сведоче зидине, које су у најновије доба ту откривене, међу њима и једна врло добро сачувана, на свод озидана гробница. У њој су нађена два костура, од којих сам могао видети само дотичне лубање и то у парчадима, јер сам на жалост за проналазак доцкан дознао и за то се нисам могао са првобитном садржином гробова упознати. Осим опека римског типа, најбох на прекрхана парчад некога стуба. —

Без сумње из тврђаве овакве важности морали су путови водити преко оближњих мањих тврђава у веће удаљене.

Гамзиград био је окружен овим кастелима: северо-источно на час и по размака Костолцем, преко Тимока велико-изворским Селиштем, које је готово у супротном правцу, више к југу на левој обали Тимока над Грљаном тако званим Крушаром, где се и сад ископавају римске опеке, још јужније је вратарнички кастел.

К југо-западу морала је водити и данас очувана траса под именом московски друм, који од оближњег вика преко данашњег Касаповца вођаше у Болевац и Луково. На тој коси одвојно се пут северо-западно к оснићкој тврђави, која бијаше на Тилва Сатулуј, а по том развалинама на Тилва Роши, а одавде боговинској и злотној.

Г. Драгашевић тог је мњења, да је Луково било средиште, где је морала бити нека римска колонија. Без сумње

југо-источно испод Лукова стоје развалине римског порекла, које сам више пута походио. Ма да је камење све разносено, ипак се трагови јасно виде.

Луково по себи донеста на таком је месту, које са пуним правом може поткрепити мњење г. Драгашевића, јер се из Лукова у зракастом правцу одвајају путеви у важне удаљене пределе. Ево како он означава путове за време Римљана: 1. Луково Јошаница Јовановац-*Presidium*; овај пут везивао је западну Мораву преко Црне Реке са Дунавом.

2. Луково, Врмча, Нерића Хан-*Rompei*. Овај је пут непосредно скопчао јужну Мораву, Топлицу и Црну Реку. Важност тога пута доказује се тиме, што је за време првог рата обновљен.

3. Луково, Врмча, Бања, Озрен, Ниш-*Naïssus*.

4. Луково, Врмча, Бања, Нишевац-*Timacum majus*, Пандирало, Пирот-*Turges*.

5. Луково, Болевац, Гамзиград, Рготина, Шаркамш, Прахово-*Dorticum*.

Данас ови путеви воде из Лукова 1. За Криви вир иде стари пут западно, по стеновитој кречној формацији води прављен пут, а близу села Кривог вира има калдрма, али се за турску сматра. 2. Од Лукова дуж реке Лукавице, који г. Драгашевић спомиње под бр. 4. 3. Од Лукова, преко Калафата поред цркве Лозице, скреће југо-западу за у Делиград. Споменут под бр. 2. 4. Овај пут води источно испод Ртња у алексиначки и кнежевачки округ у Кожељ. 5. Од Лукова преко Јабланице, покрај старе крепичевачке цркве до тако званог „Латинскога града,“ између радованске и средње реке. Г. Милићевић вели, да се под градом познаје велики пут, који је зарастао, а био је

пробијен кроз једну огромну стену. Опеке које се ту налазе из римског су доба.

Из Костолца виђа се распутица, један је пут водио к југу до испод Зајечара, ту се раздвојио, једна пруга ишла је на Звездан — Гамзиград, друга пруга, прешавши Црни Тимок, ишла равницом источно од Зајеча. Овим се путем возачи (рабације) и данас служе, кад морају варош да обиђу; овај пут, ма да се никад не поправља, и по кишовитом времену стално је добар; овај пут везује Костолац са Крушаром и Вратарницом.

На север водио је пут из Костолца у рготску тврђаву, ту се одвојила једна пруга к северо-западу ка тврђави у Бору, где се и данас налазе многи римски новци, по том у Кривељску. — Друга пруга иде у Прахово, на коју г. Драгашевић рефлектује у 5-ој тачци.

На левој страни Тимока северно према гамзиградским зидинама у звезданском хатару на тако званом брегу Зањевцу стоје развалине источне цркве са јасним живописом. Можно је да и она иде у број оних 7 цркава, за које се прича, да их је у овом округу зидао неки влашки велеможа именом Радул-Бег, што се из добро сачуваног натписа могло читати у Лопушној цркви. Судећи по зидовима, који стоје, рекао бих, да је ова по величини и чистом византијском стилу била најодличнија. До цркве су стајале велике споредне зграде. Старији људи, а међу осталима Милија Петровић бољевачки намесник причао ми је, да је у споменутој згради у трапезарији била на зиду сликана косовска битка, као што је у манастиру Раваници, у Фрушкој Гори. Жалосно је, што је немарношћу околних становника коначно морала пропасти; а суседна црква Лозица, која је мање архитектонске вредности, сачувана је, и сад се у њој служи, као у парохијалној цркви Кривог-Вира.

Радул Бегом зидане цркве беху посвећене: *Лозичка* св. Аранђелу, *Лопушно* Рођењу Богородице, *Луковачка* св. Николи, о којој је подробно писао врли и неуморни *М. Ђ. Милићевић* у свом одличном делу „Србија.“ Даље *Креничевачка* — Успенију Богородице. Ова стоји неповређена на врло романтичном месту северно на један час од Јабланице. На њој још стоје, ма местимице и кварени живописи и натписи. Што ме је у овој цркви изненадило, то је био тесан камен од дебелог жермера, као што има таквих по римским црквама, у коме се држи света водица. Изрез показује вештачку руку. *Сумраковачка* посвећена св. Аранђелу јужно је на четврт часа од села. У сачуваном кубету види се још остатак слике св. Арханђела. *Кривовирска* — Благовештењу; ну зидине су готово са земљом изравнане. За седму се раздвајају мњења; неки држе да је *Грлишка* — св. Петру посвећена, други опет мисле за споменуту *Звезданску*. Има још на другим местима зидина од разваљених цркава, на десној обали *Мировске* реке, до *Осмака*, јужно од села *Грлишта*, до *Врбовца*.

Путујући по Србији, често се сусрета човек са хумићима у пуклој равници, за које би одсудно рекао, да нису подигнути природом, већ човечијом руком. На другом месту налазе се јаруге, нагомилао камење као зидови, а местимице се налази у облику већег или мањег круга издигнуто камење.

На питање о постанку, разним се именом зову: у *подринском* и *ваљевском* округу зову се *мађарским*, у *алексиначком* округу *цидовским* гробљем. Величина насланог камена буди дивљење, а старина постанка као и тајна, која их окружава, предмет су радозналости.

Да пређути старе гробља, која се у овоме округу налазе, а имено у *леновачкој* клисури у *подгорачкој* равници, где се виде огромне плоче без икаквог натписа и

шаре; идући из Злота у брестовачку бању преким путем, на путу од Бора у Слатину, над Грлиштем; само ћу још споменути кругове од издигнутог камена. То је грубо са шиљковима у вис постављено и у кругу распоређено камење. При угледу сећа се човек тако названих „Стомлеш-ова.“ Најзнаменитији је био испод Ртња до села Мирова, за који ми бољевачки свештеник Милија Петровић прича, да добро памти, кад је све ово камење у округу стајало не знајући им значаја. Сад је то камење од чести разнесено, ма да поједини стоје још и данас.

То камење је у једнаком размаку размештено; у средини су два три већа камена сложена. Број камена се мења од 12 до 19 могу се у групи избројати, судећи по камењу, које још стоји.

Историја нам не даје упутства о значају ових кругова од камена, ма да се они налазе не само по целој Европи, већ Кохен мисионар језуита нашао је на такове у Арабији, у касимском округу. Путници на северном полу помињу места у земљи Јескима, где су виђали у круговима и уздуж постављено камење. Sguier у Перуанском, Ogmond у Аустралији, особито у држави Викторији у подножју слонских брда, видео је такве кругове од камена, са пречцем од 10 до 100 стопа. Величина и облик камена су различити. Из оближњих брежуљака ових кругова бивало је, да су ископали и људске кости.

Да је у прастаро доба ово постављање камена морало знатну улогу играти, види се из разних списа. Тако у Илијади (:BXVIII:) и Одисеји (BVIII:) помиње се: да су старешине држећи свечани савет, седели на у круг постављеним столицама, ма да се на првом месту изреком помиње, да су столице биле горе глађене. Код нас је камење просто, и по свој прилици служило је оградом гро-

бова, а према броју и величини каменова, било је лице већег или мањег достојанства.

И из самог светог писма могу се подаци црпсти, доказујући да су подизање хумића и камених стубова употребљавали само Израћљци. Тако у првој Мојсијевој књизи 31. глави 45—46 стиху стоји „Јаков узео камен и утврдио га за спомен.“ „И накупише камена и сложише на гомили.“ Даље 51. 52. Лаван Јакову. „Гледај ову гомилу и гледај овај споменик, који подигох између себе и тебе. Сведок је ова гомила, и сведок је овај споменик: да и ја не ћу прећи преко ове гомиле к теби, ни ти к мени, да не ћеш прећи преко ове гомиле и спомена овога на зло. Мојсије на Синајском брду подиже 12 стуба. — Исус Навин.

Кад је преко Јордана превео своје Израћљце у Галагу подигао је 12 камена говорећи: кад у напредак запитају синови ваши оце своје говорећи: шта ће то камење? Тада обавијестите синове своје и редети им: сухим пређе Израћљ, преко овога Јордана.

Анан и цела његова породица била је камењем поглаћена, и спаљена; и метнуше на њега велику гомилу камена. Краља Ају сахранише испод гомиле камења.

Семирамида сахранила је свога мужа Нину у огради своје палате, обележивши брежуљком место. Паузаније прича: да је Едип на гроб свога оца Лаје дао натрпати велику гомилу камена. За Тидеја и Лику — јунака из тројанског рата — пише се, да су испод два земна хумића сахрањени. Екторов гроб био је састављен од камена и земље. Ахил дао је подићи над гробом свога побратима Патрокла један брежуљак у пречнику до 100 стопа. Онај брежуљак за који Ксенофон држи да скрива земне остатке Алатеса краља Лидије и оца Крезуса био је начињен од земље и камена, а обим је износио више од четврт миље простора.

Обичај подизања величанствених гробова од прејсториских времена одржао се и у доцнијим временима; тако се описује огромни гроб који је дао подићи Александар Велики, свом пријатељу Ифестиону. У оно доба стајао је тај споменик 1200 таланата, по нашем новцу 463.000 дуката цесарских. По Виргилу Дерцен краљ Лацијума био је такође сахрањен испод земног брежуљка. Стари историчи којима изреку потврђују нова истраживања старина, тврдили су, да су поред многих других народа, Скићани, Грци, Јетрурци и Германци испод хумића сахрањивали своје мртваце.

Горе наведеним радовима хтео сам само пробудити пажњу читалаца на места у нашој отаџбини, где се налазе хумићи или наслагано камење. Ако им је дата прилика да могу чинити ископавања, наићи ће на простране гробове испод таквих брежуљака, у којима су, осим телеса, војних оружја и других драгоцености, приложени и убојни атови.

Из 8-ог столећа, међу осталима, забележен је један случај из данских „сага“, где се прича, да је Сигурд Ринг, победивши свога стрица краља Хоралда Хилдетанда и то у браволској битци, мртво му тело дао опрати, положити га у своја убојна кола и сахранити га у гроб, над којим је дао подићи брежуљак. Хоралдовог убојног коња су приклали и тако оседланог заједно са господарем сахранили, да би он по вољи својој или на коњу или на колима могао отићи у Валхалу. Тад Ринг спреми велику гозбу, а при свршетку препоручи својим поглаварима, да у част Хоралдову скину своје драгоцености и оружје и да баце у гроб. По што би то извршено, гроб се брижљиво затвори.

Откопавање брежуљака предузима се на овај начин. Водоравно до средине брежуљка, ископа се за један корак широка јаружица, и тек ту се копа у дубину, мотрећи на

предмете, који се показују, на чим се најбоље на кости, оружје и т. д. тек се онда приступа пажљивом ширењу при копању.

Новој историји немам шта додати. Милићевић у својој „Србији“ исцрпао је све историјске податке о војводама српским из овога округа, од Хајдук Вељка који се у Леновцу родио, до Петра Ђорђевића Доде, за кога вели да је живео у селу Кучајни, у Црној Реци, које је село сад расељено.

Кучајна, у црноречком округу, зове се предео северозападно од села Брестовца, где су њихови виноградни, на путу од бање брестовачке идући у Слатину. Неки Брестовљани старци показали су ми и место, где је село било, али му не могах наћи ни најмањег трага.

Обичаји у Срба овога краја.

Пошто су се толики одлични српски писци занимали карактеристиком етнографијом и свиме што се српства тиче, осећам да нисам у стању ништа новог додати, већ сматрајући ствар чисто за исцрпну, прешао сам просто на опис обичаја српских, који су се у овом округу одржали!

Обичаји Црноречана.

Бракови су обично плодни. Новорођено детенце прима и поздравља се свакад са радошћу. Нероткиња се сматра за врло несретну и живи у том убеђењу, да је она жртва душманских чини. Ово се зло, на небројено начина тражи да отклони. Тако нероткиња седне на оно место, где је од породиље испала постељица. Друге пак, ако не би могле да добију такву постељницу, украду ону, која је закопана, па се окупају у води, где се она поквасила. Или украду кошуљу породиљину, процепе је на леђима, па се кроз њу

новорођено трипут провлачи. Невинији и естетичнији је поступак, по ком се налаже оној жени, којој се деца не држе, да од каламљеног дрвета начини 9 кочића и од сађене врбе 9 колутића, па то да скужа и око пола ноћи воду од тога да пије, што се сматра као радикално средство.

Но љубав и чежња за децом код Црноречана најбоље се доказује у самопрегоревању, којем се мајка излаже; јер поред тога, што се реши на раскид најсветије сродничке свезе, кумства, још се и тог средства лађа, да дете своје да Циганки, да га она прво подоји, или се шта више подмеће и самој кучки ради првог дојења, само да се одржи у животу.

Кад би која жена родила мртво дете, онда се оно закопа близу куће. У случају, ако она не би за 1—2 године опет затруднела, онда се ископају кости сахрањеног детета, метну са земљом од детињег гроба у воду и том водом се мати напоји, да би поново затруднела!

Та жудња за децом богат је извор бајалицама, и која жена падне у њихову мрежу, та се не откупљује лако; она мора да прежали доста и труда и трошка. Тако мора да набави воде са 9 извора. У ту воду се помешају траве, па то онда пију нероткиње. Поход се захтева сваког трећег дана, и онда мора да понесе три гроша, једну сребрну пару и кошуљу једанпут облачену. Тај се новац метне у паницу, где се и траве помешају. Са тамјаном и травом се она сада кади, а марамом с главе трља по целој снази. За време облачења врачарица по чанку вешто меша руком, док прикупи новце и кошуљу, па јој онда препоручи, да понова дође.

Порођај. При порођају заступа бабицу или мати породиљина или друга која старија сродница. Старија женска којој је бабичлук позив, зна више марифета, који олакшавају акт порођаја. Кад бабица дође к породиљи, скинуће

мараму с главе и њоме ће ударити жену по трбуху, или ће махати секиром по њему, ил ће шарати по њему преслицом, као изазивајући тиме на рад ново-очекиваног радника.

Не обзирући се на доказивања, како је шездљив обичај рађања стојећи, укорењен је он без разлике свуд, при чему се породиља наслони на бабицу, сестру или сусетку пријатељицу. Да би се акт рађања ускорио и одсудни болови наступили, сипа се вода низ врата, и ухваћена у чашу, служи напојницом. Породиља се или напоји том водом, или оном, која је у мужевљи десни опанак или ципелу била сипана, или се напоји водом, у којој се кваси куршум, којим је какав зликовац био стрељан. Ако ови лекови не помажу, пропушта се породиљи јаје кроз недра изнећу кошуље и тела јој. При тежим околностима, позива се муж у помоћ; он тада мора породилу, која му се о врат обеси, неколико пута да затресе. Бабица шапуће у бајању, да акт порођаја толико траје, колико и обљуба!

По свршеном порођају наступа нов низ врачања. Дете се провлачи кроз дршку оног бакрача, у ком се грејала вода за купање, а косом материном околи се корито, за време првог купања, па се по том запали та коса, која је окружавала корито. Новорођено се дете још пре молитвења напоји водом, која је угрејана на нижи исушене винове лозе, па се истом водом окупа.

Да би се деца одржала, провлаче се кроз: прозор, дарак, што се вуна влачи, кроз нито, рашљасто дрво, које је горе опет срасло. Кад би двоје прве деце умрло, па да би се треће одржало у животу, оно се мора пре крштења, метнувши га у зобницу и везавши за зобницу конопац, трипут провући кроз димњак и око куће пронети. Други изнесу дете на раскршће, па свог кума напусте и закуме оног, кога прво сретну или нађу. Неки опет про-

влаче дете испод три поторке ограда, повију га, и са вином пронесу кроз димњак.

У пелене детиње меће се коњска потковица; са њом се дете крсти и остане тако три дана после крштења, да не би дете боловало од падавице. Из истог узрока се запоји од забатаљене кошнице са сањем.

Од заборављене кецеље се направи фитиљ и запали се онда, кад се дете роди, те се прекади породичин хлебач, а кад пош иде по селу, да освети водицу, сипа се од ње свагда при купању, док се дете не крсти.

Да се мушко роди, последње се женско дете обмота очевим учкуром, и у његовој се кошуљи носи на крштење и онда дете, које има да следује, мора бити мушко.

Кад се роди обамрло или одвише изнурено дете, оно се узме са постељицом, те се ова принесе уз ватру, или се метне у врућ пепео, да би се помоћу угрејане постелице повратило новорођено животу, па се тек онда сече пупак. Или се ноге упореде, а по длановима му се поспе врућ пепео, те се дете под ударцима дланова оживљава.

Пупак се сече српом или ножем. Кад пупак отпадне, онда се баца. Ако је мајци мило, да јој син буде овчар, онда се пупак баца у тор, ако ученик, онда у школу, и т. д. Ако ли је девојка, онда у стан, да радо тка. Ако отац хоће, да му син буде дунђерин, као што је он, онда му се пупак одсече теслом.

Нека се породиља ма у ком времену спасе бремена, умеси се погача, и на њу се метне главица црна лука и мало соли; жене тад поведу разговор, једу и пијуцкају, да не би породиља заспала и у сну била изненађена од крвотока.

Ма да нероткиње неуморно траже лека, како би биле одарене чедом, ипак међу роткињама има их, које се, из разних фамилијарних узрока, или из сујете, лаћају средстава.

да више не роде. У таквом случају постељица као виновник зачећења послужи за узрок разном бајању. На месту, где постељица падне, метну се на три места по 9 камичака, а после се покупе у постељицу, која се с том садржином закопа; уз акт тај говориће роткиња: „Кад камење иструне тада и да родим.“ Други опет узму постељицу, натакну је на колац да се осуши, па је после сагоре, и кад се тај прах пије, онда се више не може затруднети.

Крштење. Кад се новорођено понесе на крштење, за то време ће мати радити плугом, вртети сврдлом, писати, једном речју привидно ће вршити такав рад, какав је рада, да јој син као будући грађанин, врши у грађанском животу. Ако је дете женско, мати ће за то време шити, плести, ткати и т. д.

При повратку из цркве са крштења, дете мора пољубити говеђу балегу, што служи као лек од урока, а мајка га прима са бабичиним поздравом: „Даде ми Чивуче или Туре, враћам ти хришћанче!“ На то ће мајка дати бабици три зрна пасуља или ориза да жваће, да би дете добило беле и здраве зубе. Бабица те ноћи ту проспава и тек сутра у јутру јави име детиње.

Трећег дана по порођају походи кума породиљу и донесе јој чутурицу вина, шећера, кантицу зејтина, мало пшенице и лист од штира — *Amgantha* — и тада ће се с помоћу бабице да спреме „трећине“ — лековито купатило. Кума намаже дете уљем, баца коју пару у купатило, што припада бабади као бакшиш, а дан се свршује са малом гозбом, на коју се пријављују и сусетке са честитањем.

После 40 дана иде кумче у походе своме куму. При одласку од кума, добије дете на дар једно јаје или грумечак шећера, а породиља парче бела хлеба (погаче), и соли. Но да би мати имала довољно хране за своје одојче, наспе јој се код кумове куће мало воде у обућу. При ра-

станку ће кума пољубити бабицу у руку, благодарећи јој на труду, а ова, да би сачувала дете од урока, привезаће му о врат бели лук или ситну сребрну пару. Од урока се дете и тако сачува, ако му се нагарави чело.

Навео сам, како се обезбеђује живот и здравље новорођеног, али бабица прима и матер у закриле свемоћног бајања. По порођају окади се простор; бели лук и прстен задене се матери у косу; на јастук се метне црни лук и ватраљ, а глава, све до уста, покрива се белом марамом, што служи као средство противу урока.

Ш и ша њ е. И у овом крају прво шишање детета спада у кумовску дужност. Прве, друге или треће године спреми се отац са бардаком ракије, те куму; а кум свећу — те кумчету. Бабица изнесе дете на поље и хода као да га пасе, тако до три пута, па онда дође куму са речима: „Добро јутро, куме!“ Кум одговара: „Напасе ли шиле то?“, „Напасла сам га, али није брстено“ — одговори бабица; налази му шумицу, даје детету у руке па продужава: „Набрстих га, ама неје појено“ — па се врати и напоји га, и тек онда уђе у кућу. Кум узме дете и од воштанице му мало залепи на чело, на слепе очи и на теме; после одсече маказама прамен косе с детиње главе, а у косицу метне чисту, сребрну пару. Мајка почува косу донде, док дете не поодрасте, па га пита: „одашта је ова коса? Ако дете рекне од овце, онда је ту срећа; ако од свиње, такође; а од пса значи сиротињу. Куму се даје част и дар.

З а б а в е.

Одраслија мушка деца играју се лопте, рву се, бацају камена, и по пољу прекраћују време у чобанчењу и игри као што је:

Попика. То је једно дрвце до четири палца дугачко, у пречцу, један и по палац широко, а у обиму округло. Оно се у игри положи право одсеченим крајевима на даску, која је косо издигнута од земље. Један, који игра главну улогу, удариће тољагом попику. Ова полети у углу у вис вардиоцима. Сад наступа надметање, хоће ли онај што бије дочепати пре своју тољагу, но вардиоци попике, и чији предмет бацања пре достигне даску, тај одржи или придобије право новог бијења.

Свиња. И у овој игри радо проводи време момчадија. Игра та бива на овај начин. Неколико њих поставе се у круг и наслоне се сваки на своју тољагу. Један из средине, који бајаги представља свињу, обара држак од тикве као своју послатицу, па се труди да ког од околних окачи, те да, за казну, овај постане свиња.

Седељке. До ступања у брак проводе одраслија омладина своје млађано доба у вечерњим забавама, које се зову седељкама. "Уочи среде, петка и недеље нема седељака. Момци ће поћи редом по кућама, где су девојке искупљене на приређену седељку, док сваки наиђе на своју изабрану. Наступа борба очима, па и речима. У случају девојачке наклоности, она ће својој другарици поверити своје осећаје, које има за неког момка, стављајући јој у дужност, да га на прву седељку позове. Момак тврди пазар, али за то једва чека да се приближи одређени час, и пошто је зборове изредно, нађе се као случајно на позив.

Таке седељке обично праве имућнији, који имају по-више вуне, па не стижу, да је са својим чељадма испреду; зато позивају сроднице и сусетке девојке, те се започне жив рад. Певање девојачко примами момке, који се одазивају у сложном кору, где се обично нађу и одређени свирачи, па се ту тако мења свирка са певањем до неко доба ноћи; одигра се још два три ора, па се незаинте-

ресовани младићи уклоне, а девојке задрже свака свога љубимца, да се „либетују.“ Момци тад поседају на столице, а девојке се, после извесног околишења, нађу у момачком крилу. Сад се ступа на путању ближег упознавања и према ступњу младићеве корупције и девојачке елизавости, пошто су се руке узајамним притисцима упознале, оне се после постепено упознају и са појединим деловима тела, којим се дотађи допушта само у најтешњим свезама. Украдени први пољубац са невиних усана, свршује се у простом материјализму.

Но погрешно би било мислити, да је свију момака поступак налик на овај описани. На против на оваким седељкама се отпочну и прве везе познанства, која се завршују браком. У таком случају ће се отимати само цвеће са недара или венац с главе. Тако је исто и прстење и вратна огрлица у опасности; а украдена кецеља сматра се за најсигурнији знак просидбе. Отети предмети се чувају два до три месеца. За то време има задирицавања у говору од стране момака и другарица, док се ашиковање то не сврши браком. А ако се у тешњем упознавању наиђе на такве мане, које би ослабиле везу љубави, онда се растају и траже себи друго „либе.“ Према богатству лепоти и умешности, према физичкој снази и ступњу деморализације, догађа се, да се по неки момак тако упозна са 20 до 30 девојачких дражи.

Ж е н и д б а.

Годеж — просидба. Избачена котва момачке љубави, нађе чврст темељ на дну мора девојачког срца. Приступа се преговорима. Са босиљком у руци пошљу се жене девојачкој кући, да докуче мишљење оца и мајке. При поласку се босиљак оставља на греду. После тога оду му-

жеви са буклијом и венцем, па развезу говор са родитељима. Ови су ћутљиви или бар врло предохрани у одговорима. Кад се изасланици дигну да иду, окаче буклију о прут, па ако родбина девојачка пристаје, она узме буклију са прута, у противном случају она је бади.

У првом случају дођу после тога опет људи са буклијом, па се отпочне прави разговор. Отац саслуша девојачко мњење, па тек на треће очево питање: пристаје ли девојка да пође за просноца, и у случају њене наклоности узима она нуђену буклију, пружа је оцу љубећи га у руку, грлећи мајку и т. д. Том приликом се и са једне и са друге стране мењају дарови. Сутра дан се меси свекру и свекрви хлеб; са њим дођу девојци да се госте. Походе трају према околностима дуже или краће време до венчања.

И данас постоји још обичај, да девојка одбегне за момком и тада је зову „пристанушком.“ Момак са још којим другом изазове девојку, која, и поред најбоље своје воље и одлуке на тај корак, јауче. Кад је доведу момковој кући, онда јој метну на главу белу мараму, коју она, једну или две, у привидном отимању поцепи. Најпосле се преда судбини, и целива руку свакоме који дође, а овај њој подари што воли.

Дешава се, да се нека девојка доиста на силу огње и преко њене и преко очеве воље. У првом случају дође до озбиљног сукоба, а у другом се моли и мити девојачки отац за неко време, па ако баш никако не би хтео да пристане, девојка се онда може и без очевог одобрења венчати.

Свадба. У јутру рано на дан венчања скупе се у момковом двору „својте,“ те женске шију на дрвљанику „уруглице“ барјачиће — и певају. Одатле пођу са барјачићем на чесму опет певајући, а једна млада (скоро удата), која има и оца и мајку, понесе два бела бакрача, напуни их водом, донесе усред кола, па се око њих игра, докле

им не проспу. Отуда се сада пође девојачкој кући, где се ухвате у шарено оро, и ту се истроши тако звана погача, за коју ће се сваки грабити да дочепа бар једно парченце. Сад се полази на венчање.

Пре поласка из девојачке куће привеже кум млади у виду ленте тако звану „забратку,“ која се или у чвор везе или иглом придене. Млада, у најбољем руху, повезе се у колима цркви. Пре но што би свештеник приступио свештеној радњи, млада ће променити обућу, а забратка ће се раздрешити или откачити. На столу лежи колач, на њему босиљак, со, мед и сир. Кад свештеник сврши церемонију, онда ће се млада опет у колима довести до куће, где ће је свекар скинути, три пут око себе обрнути, и на спремно платно повести, по ком корача до кућних врата. Ту је дочека свекрва са хлебом испод мишке, за намањеном свећом, медом и маслом у руци; тако ће свекрва дочекати снаху играјући пред вратима. Младожења и млада лизну од меда; а она ће два последња прста на руци још замочити у мед и масло и намазати праг на све четири стране и то у вис.

Млада, улазећи у кућу, узима наконче — „понишало“ — трипут га дигне у вис, пољуби, спусти на земљу и обдари чарапама. Уведена млада у кућу мора чарнути огањ и очима пратити варнице, које се при том дижу у вис. По овоме оде у ону собу, где ће очекивати своје дарове, и ту, чувана девером, чека и на ручак. За све време обеда она стоји или послужује; наравно, да овоме претходи опште љубљење руке. Код других је сељака обичај, да се нађе веће понишало, које ће узјахати на седло, па му даду три сита и метну их у копаљу — карлицу — па у прво успу брашно, које се кроз сва три просејава.

По што се гости разиђу, преда девер младу младожењи, а овај сада приступа уживању супружничког права.

Млада се приближи постељи, која је у особеној згради, и коју су веште бапске руке прострле, давши млади науку, како ће лећи, како ће се прекрстити говорећи: „Сама лежем, сама и да родим,“ — предавши се по том на милост жеља младожењиних, који немилостиво откине цвет невиности. За све време чува стража; кад срећно савлада препоне ако је таквих било — он ће око поноћи избацити пушку. На звук се скупе бабе и свирачи, те се до зоре веселе, и свекрва, у друштву од више њих баба подвргне младину кошуљу строгом испиту тражећи кржаве трагове прве повреде. Ако је млада била невина девојка, свекрва ће краву кошуљу метнути у решето и са њом по кући играти. Ако ли таквих трагова нема, весеље ће тек сутра дан у неко доба почети и много ће изгубити у лепом расположењу сватова.

Сутра дан иду младенци на реку или кладенац и донесу воду, којом се сви укућани изумивају. Млада је у том већ наложила ватру и почистила кућу, те наступа весеље.

При свадбама тако названи „шалација“ игра доста важну улогу; њему се предају свадбени дарови, које он за време ручка доскочицама дариваоцу или младенцима приказује. Он оцењује гостима, колико имају дати млади за чарапе, пешкире или бошчалук у име дара у новцу. Он предводи „ракиције“, који обилазе кућу дедину, кумовску и старојкову. Али најгоре пролази девојачки отац, ако је младожења код ње наишао на гажену путању; у том случају бива отац почашћен ракијом из чаше, која је шупља. Рупу на чаши војвода ће прстом затворити, те кад се отац прихвати напуњене чаше, — а ракија исцури; или се почисти ђубре и баци оцу пред кућу.⁽¹⁾ То је освета и укор, што је тако немарљиво чувао ћеркину невиност.

(¹) То је румунски обичај; има га и у крајевини румунској.
Уред.

Говече. У кућу доведена млада неће ни с ким проговорити, већ ћутећи прима и врши сваку заповест старијих укућана; ни са свекрвом, па ни са самим кулом не говори, док се после учињене части не почну праштати, и тек ће тада проговорити.

Свадбе бивају обично зими. Кад се невеста покрије забратком, онда од оног доба па до Ђурђевог дана не скида горњу дугачку хаљину, а од Ђурђевог дана до Тројица сукман, зар из невестичке стидљивости, као што примети један од мојих младих пријатеља, да што дуже прикрије последице и слабост услед ране богиње Химене од Аморове стреле.

Било је случајева и то не баш давно у Зајечару, да су неку лакоумислену младу понизили у самом ору за време саме њене свадбе, вичући са кућевне стрехе, да „та риба смрди.“ Супружничка верност особена је врлина жена у овом крају; ма и децом оптерећена само ће се у највећој нужди преулавати.

П р а з н о в а њ е.

Нова година. У очи нове године сече домаћин крај ватре, и од сабратих пуцољака дреновог дрвета, бацаће по једно зрно у ватру, да дозна судбу оног породичног члана, коме је оно намењено. Ако зрно пукне, пратиће га срећа целе године. Кад би које зрно, намењено неком породичном члану, у ватри тињајући без пуцњаве сагорело, онда се још са три зрна покуша срећа, и у неповољном случају стрепи се за будућност истог члана. Такав дренов пуцољак намењује се и свакој домаћој животињи.

Сурвакање. У овом се крају о новој години врши и тако звано „сурвакање.“ Узима се шипчица од каквог родног дрвета: шљиве, јабуке или томе слично, па се уда-

рајући честита нова година са овим речма: „Сурова година, весела година до предне године.“

Св. Василије. У очи овог дана девојке понесу јечам сакупе се и почну певати, а звук њихове песме дошаи младиће, те ови поскидају своје прстење и спусте га у ба-крач у ком је вода и у ком се јечам кваси, те певају даље. При расстанку једна од девојака узме све прстење, а свака помало јечма, па ће код своје куће од њега бацити мало до дрвљаника, а нешто ће задржати као чаролију, да те ноћи снива свога суђеника. На нову годину се на ново заори овако певање, прстење се враћа. Ту се чине прва изјашњења љубави и будућег брака.

Богојављење. О Богојављењу младе жене и девојке морају пре сунца захватити чисте воде са реке или кладенца, те ће се њоме сви чланови породице попрскати и поливати. Момци хватају девојке, те на изворима, рекама и кладенцима наступа опште поливање. Људи пак проводе шалу што један другог уцењују, да га не баце у реку или да га не полију. На тај начин изнуђеним новцем пије се и весели целог дана. Тог дана се на реци оперу све иконе и крст са босиљком, и по што се крсти и целива разилазе се кућама.

Бабин дан. Код велико-изворских становника празнује се 8. јануар као „бабин дан.“ Све жене ће тог дана походити своје бабе — бабице — носећи им поклоне, обично мараме, пешкире и киту цвећа, поред јестива. Ту се отвори част. При расстанку баба поклања детету повесму од конопље, да му мајка притегне опанке, кад прохода. На главу метне деци белу вуну, да у части доживе ту боју косе на својој глави, а мушком детету метну и науснице, да би постало бркатим јунаком.

Трифуљ дан. На овај дан 1. фебруара међу жито и лукац на раоник, па то преноћи на пољу. Сутра дан нагађа се родност у житу те године и т. д.

Рана. 9. марта на 40 мученика празнује се тако звана „рана“. Тада се у саму зору на брду наложи ватра, те се око ње игра, пева и весели.

Сирне заговенке — покладе. — Домаћин, који има пчеле запалиће на овај дан сламом копницу, с којом деца по авлији трчкарају, носе је и певају: „Шаралије паралије, изгореле попове балије, да се трмке умноже.“ После вечере се обеси о конач јаје, које се гледа да дочепа устима. Меће се у угљен кудељно семе, да је кудеља велика. Тог вечера се и праштају од старијех, љуби се рука и даје се вино.

Чисти понедељник. На овај дан истреби се мрс из куће. Судови, софре, столови оперу се најстрожије и ретко ће тог дана газдарица наложити ватру ради кухања. То се чини да би воће родило. Тог дана се ништа не ради због врана. „Пожија“ се закопа и узме говеђа балега те залепи на зид, да врране не би угледале кукуруз.

Тудорица је један дан општег весеља. У очи Тодорове суботе, кад петли пропевају, младеж наложи ватру по улицама и око ње се пева и игра до сванућа. Момци узјашу коње, пројуре пољем и ливадама што гове њиховом здрављу а и здрављу њихових коња. На Тудорицу умесиће жене кисео хлеб, исећи га у ситна парчад, потопити га у паници вина, и тако ће тумарати по кућама и улицама, па кога срету, том дају парче од утопљеног хлеба.

Баба Мартини дни. Од великог четвртка до Спасова дне не ће овдашње жене радити; тад почива преслица и игла, нити се разлеже глас буваљке крај реке и кладенаца. У старије доба раденица би се изложила озбиљним последицама, јер би она била крива, кад би град и непогода уништила усеве; њеним радом у те дане проузроковала би она сушу.

Благовести. Овај дан је за Црноречанина као врсног земљара и сточара од велике важности, за то се и њему поклања празновање. По њиховом схватању тад почива цела природа. Само се змије буде и јављају из њиховог зимског сна; за то ће укућани дочепати ватраљ и по кућама треском гонити змије.

Лазарица. На дан Лазареве суботе иду обучене девојке по селу певајући, за шта добивају дарове.

Врбица. Дан дечије радости слави се и код Срба овога краја. У неким пределима походи се гробље, носе се ђаконије, а остади од ђаконија остављају се по гробовима с тим убеђењем, да ће се дотични мртвац ноћу њима наслађивати! Прутић од врбице чува се, и за време жетве опашу се женске њиме, јер он има ту снагу, да раднике сачува од болова у крстима — грбини. Други плету венац од тих прутућа, и ките њиме иконе.

Цвети. На Цвети се искупе девојке на речној води и са буваљке (браклице) спуштају парчад хлеба. Које девојке у томе хлебац претекне остале, та постаје кумицом, и она је обвезана частити другарице, те тако се у певању и играници проведе дан. Од врбице се узму прутући и донесу кући против буба стонога.

Велики четвртак. На велики четвртак бојадишу се јаја, којима мајке протрљају образе својој деци с том жељом, да им се образи целе године румене од здравља, а са чорбом оном замеси се погача и њоме се заране свиње да не би боловале од прилице.

Ускрс. На Ускрс се носе кући свеће у горењу, така свећа има ту снагу, да њен пламен, кад се у горењу пронесе по хамбару и кући, очисти зграду од гада, буба и т. д.

Дан Св. Ђорђа. Као победиоцу аждахе одаје се Св. Ђорђу особена светковина. Поред економних уговора погађања млађих и других одношаја, овај дан има и своју

сточарску светковину. У зору се први пут помузу овце, те се шлеко раздаје сиротињи или по суседству. При том првом походу набраће се сваког рода цвећа, сплешће се венац, којим се украси врат јагњета, које је одређено да у име прве жртве задовољи газдински сто. Ну пре клања метне се јагњету на рог запаљена свећа, па га онда пусте међу овце у салаш и у кућу, а да би му последње часове живота засладили, закрме га мекињама и сољу. Начин клања овог одликује се од обичног у толико, што се јагње закоље над неким судом, бакрачем, коританцем, да се не би крв по земљи расипала и нека домаћа животиња лизала је, јер она има особиту силу, тако, да кад се њом намаже чело и образи, остају црвени, јер је здравље тад постојано; а навратни крстови нашарани истом крвљу, чувари су од болести, које се поткрадају. Крв, која заостане, баца се у воду. По што се јагње испече, прекадиће се, и по што се за свештеника одвоји плеће, допада својој судбини.

У очи Ђурђева-дана узму девојке једно јаје и сгрук босиљка, обају то у води и однесу у башту, где ће то сакрити у цвећу селену или трандафилу. При сакривању је врло обазрива. Преко ноћи траже момци сакривено јаје. Ако га не нађу, девојка у зору на Ђурђев-дан подсече селен, да боље расте, а оно што се одсече даје се у мекињама овцама, да не би бабе обирати могле и млеку штете нанеле.

Зајечарске девојке зором ће се на Ђурђев-дан попети на звонару, и куцнути у звоно; то чине, да им се глас њихов у околини пронесе тако, као што се звук од звона шири по ваздуху.

О Ђурђеву-дну рано изјутра пази се где је пала магла, тамо ће тог лета пасти туча, и то брдо народ обрађује без воље.

Први мај. У зору првог маја потражиће болешљиве жене и нероткиње росне ливаде и ту ће се ваљати, да би задобиле здравља и порода. У очи 1 маја напуни се чанак чистом водом и сутра дан се из нападаних предмета у воду чини закључак на будућност; најпоследње се бере тако звани „Росем“ трава где је има, и то као лек особеног учинка.

И код овдашњих Срба има „додола“. Да би се небо смиловало и напојило жедну земљу, која је од дуге летне суше испуцала, сиротињске ће се девојчице голе обложити врбовим прућем и другим лишћем, те тако, праћене другарицама обилазе куће очекујући судове воде, којом је поливају и при чему је обдаре. Другарице певањем својим пробуђују пажњу на додолу и изазивају на поливање, јер оне добит деле са додолом, која сва дркће од зиме, која је ухвати од поливања. Овај обичај одржао се код оба народа у овом округу.

У овом округу постоји тај обичај, да женскиње, за време „русалнице“ не ради, да се у рекама и близу извора нико не купа, јер виле нису раде, да у њиховим одликованим местима буду узнемириване.

И њов-дан који се и „Миљабер“ зове, светкује се тиме што женске иду у планине и поља, купе цвеће, а особито метле, те се њима чисти у кући и око куће. Неке бацају плетене венце од ивањског цвећа у текућу воду; она девојка, чији венац остале претекне, обвезана је да на Петров-дан почасте своје другарице.

16. Јуна у вече, први пут се наложи ватра пред извесним кућама и тад почињу седељке, овај камен спотицања, који стаје доста крви и живота годишње.

Оно што се чини да се деца одрже, то се у овом крају зове „обрицање“, и није строго везано за извесан дан, већ, кад се неко дете разболи. У таквом случају ће се замесити погачица; на њој ће се три свеће углавити, а

свака ће бити другом свецу намењена. Та се погача при-ближи детету и за коју се свећу дете маши, тај је светац детинь хранилац, и тај ће се славити особито кад дете оздрави. По томе се коље црно јагње или кокошка таке боје, те се нареди част за укућане.

Од 15. августа до 8. септембра иду бабе да беру лековите траве.

18. октобра на дан Св. Луке праве сељаци тако звану „овчију свадбу.“ Тог дана се онови пуштају међу овце, и та околност служи им као весеље.

Вучји празници бивају 11. 12. и 13. новембра. Тих дана вежу жене овчарке ножнице, којима стригу овце и козе, као најсигурније средство против прождрљивости курјака. За време означених дана не ће овдашње жене радити од вуне начињене предмете, као што су мужевље хаљине, јер би оне привлачиле курјаке. Ови се дани зову и „Мратинци“ и тада се чупају пернате животиње, а са њиховим перјем каде се болести.

Андријин-дан. И код овдашњих сељака је обичај, да се на овај дан кука жито; само што се овде не баца кроз камин, него у авлију, што значи као мито против грабежи медведа.

„Игњатов-дан.“ На овај дан има тај обичај, да први члан породице, који из куће изађе кад се натраг врати, узме грану од родног дрвета; чарака њоме по ватри, благосиљајући, колико искрица толико било берићета у житу и стоци. Грана се чува до 5. јануара у камину и тог дана се баца за попом, који проноси свету водицу. Ко би на Игњатов-дан дошао у туђу кућу, мора да чучне за вратима да би квочка добро седела на јајима.

И у овом крају влада зебња од караконаца, змајева, од клетих медведа и вукова, који тумарају по шумама и

околни становницима прете грозом. Певају се старословенској вили „Коледи“ песме, у којима се она прославља.

Бадњи-дан. Код овдашњих становника уобичајен је о Вожићу бадњи колач. Узима се босиљак као символ здравља, првени пасуљ као срећа у коњма, пшеница (кужуроз) у усеви-ма, стручак од хрена, срећа у козама; бели пасуљ срећа у овцама, већа пара (новац) срећа у кући, мања, лична срећа; орах и семе од бундеве, срећа у свињама. Све се то вешто промеша у прохицу. Кад се испече, подели се о ручку на толико парчади, колико чланова има у породици и према нађеном предмету у прохи предстоји члану срећа у тој години у оном роду трговине и газдовања, који му је по означењу у део пао.

Ораси, који су се о бадњем вечеру находили на софри, служе као лек противу разних кожних болести; њима се кожа истрља, па се по том бацају на стреху.

Курбан. Празновање „курбана“ бива на овај начин. Ако је мрс, узме се телећа или јагњећа глава, испече се, и са крстом и свећом на глави метне се на сто. Но у пост узме се разна риба; шаран има првенство. По што се очисти, напуни луком, умота тестом и у пећу испече (глава риба такође се накити свећом и крстом), метне се на сто, покади тамјаном и служи као јело под именом „рибника.“

Н о ш њ а.

Женско одело. Овдашњој млади красиће лепо оче-шљану главу према добу годишњем венчић од природног или прављеног цвећа. Коса, која је сплетена у небројене танке витице широко и у виду мреже, новцима искићена пружа се низ леђа и зове се „косатник.“ Зими носи „сукман“, црну од сувна начињену хаљину, која се тесно приљубљује уз тело, а подвезицом је притегнута к струку. Преко овог

је „дреја,“ начињена од белог сукна. С преда се спушта „престирка,“ кецеља, изаткана од шарене вуне. На кошуљу се полаже особита важност, као на рукотвор вештине у шари, која се, на грудма израђена, зове „нагртка,“ а по рукавима „белушка.“ „Навуштама“ (навуће) зову се листови, који у виду калчина од бољена на доле обмотавају ноге као обојци од белог сукна и дотичне опанке. У летном оделу има та разлика, што кошуља није везана, што носе јелек без памука, што тканицама опашу спред кецељу (престирку), а по зади је покрива „вуненик,“ који испуњава дужност позадне кецеље. Чарапе и ципеле допуњују цело одело. Удате жене носе на глави „забратку,“ дугачку белу мараму, утврђену на глави и врату, која се пружа до преко половине тела по зади.

Селанке се радо ките; њихове минђуше од разног метала размерно су велике, о врату манистре, ћердан од дуката или од сребрних, старих, ретких новаца. Пафете око појаса и гривне на рукама биле су уобичајен накит код старих.

Мушко одело сачињавају ови предмети: На глави имају црну шубару, коју зову „тепеније,“ а која је начињена од овчје коже и на површини изравнана. Шару, која је на грудма кошуље зову „мушубаком,“ а која је на рукавима, као и код женске кошуље „белушком.“ Од белог сукна начињена хаљина са рукавима до лаката зове се „долотанка.“ Црна долама са дугачким рукавима, која се пружа до појаса и око које је тканица или вунен, црвен појас зове се „фермен.“ Чакшире од белог сукна „беневереди.“ Навуште (навуће) подврскама стегнуте; на овима су „врви,“ сицимци, који се спуштају до опанака. Други носе калчине, чарапе и ципеле, а чизме нису ретке. Врх свега носе кабаницу од црног сукна са широком јаким, названом „гуглом.“

Лечење.

Као и сви остали народи, тако и Срби у овом крају имају своје народно лечење. Ја ћу у кратко изложити, каквим се средствима и начином лечења служе овдашњи становници у извесним болестима, којих допадну.

Гелавост. Кад им коса опадне, они се тад лече тако званим „пакалом.“ То је смеша куханог конопљаног семена, које је скухано до густоће сирупа; тиме се мажу места, која су на глави лишена косе.

Окобоља. Ова се болест вида дрљањем са броњем, или ће извртуте трепавице трти „тулицом“ травом, док се не раскрваве. Међу тим бабе врше и савршеније хируршке операције; тако се са изврнутих трепавица малим штипаљкама чупају длаке, које проузрокују запаљења; а још чешће је операција кидање длака ситном златном турском паром; наравно, да се, у след овог поступка, често паносе врло озбиљне повреде рожној кожи.

Ухобоља. Оригиналнији је лек против ове болести. Ту се од танког платна, утопљеног у восак, направи 10—12 сантиметара дугачак фитиљ; тањи крај се удуби у ухо, а други се крај запали, и тако ће до близу уха сагорети. Кад се из уха уклони разгрејани крај фитиља, он ће показати неку разграњену слику, и по томе се држи, да се болести досадило. Осим овог небројени други предмети сипају се у ухо у виду лека, разни балсами, мокраћа, па и сам ђезап. Последице овог последњег лека, лако се могу замислити.

Зубобоља. Против зубобоље најчешће се употребљава семе од траве „бунике.“ То се скуха и успе у паницу. Пара те бунике пушта се на отворена уста; глава при томе мора бити покривена херметички густом марањом. После неког времена гмижу по таници небројени бели црвићи, који су били проузроковали зубобољу.

Гушобоља. Болест ова, која се и „гуштером“ зове пружа широко поље бапском видању. Пре свега жртвује се неки замашан жабац, који се, распорен, поспе нишадором и веже око врата болеснику. Нишадор се поред овога још сиса и духа у гушу; најпосле се пије сумпор са илеком. Мокраћа и чорба од траве „гуштерице“ пије се у виду теја. У сумњивим случајевима брка се по гуши неким кључем, или за тај смер негованим ноктима. Да ли овај последњи поступак не условљава ширење дијетерије или си-филистичких рана по гушама — о томе не сумњам.

Жлезде. Ове се лече распореном враном, која се болеснику везује око врата. Или се превије око врата нека измољена постељица и држи тако превијена за 24 часа. Но овај лек, од кога је учинак поуздан, има те рђаве последице, што се после на деци ове мајке, чија је постељица развију шкрофуле.

Муцање. Ово се лечи резањем крвне жиле испод језика.

Пробади. Против пробади, или боље рећи запаљења плућа, даје се од зеца зуб, који се сагори и тим се у води запаја болесник. Ако то не помогне, онда се скупе мраморци, ти се сагоре, па се њима опет тако запаја болесник. Умеснији лек је тазе одерана зечја кожа, која се поспе ситном љутом паприком и превије на место, где се болеснику пробади јављају.

Велики кашаљ. Кад децу мори велики кашаљ — „магарица“ — онда се узме парче хлеба и пружи магарету, да га обзине и обалави, и тим се дете после нахрани, што служи као лек.

Хектика. Ове болести нестане кад се цвет од хајдучке траве и „буљка“ куха и свако јутро пије. Даље је изврстан лек од хектике трава „драка“, од које се корен куха и такође пије.

Болести срца. Узима се, да је за болести срца лек, кад се гута пловчије срце, и кад се пије пловчија крв, док је још врућа.

Далак. Овај нестаје, кад се гњечи рукама, које ваља медом намазати.

Срдобоља. Лек је од срдобоље борова шишарка, која се туче па се њоме болесник запаја. Узме се и сухо-земна корњача, заколе се, па се њеном крвљу болесник запоји и табани му се памажу. Према старости болесника узима се извесна количина афијума, замота се у восак, па се тако даје болеснику.

Мокраћна болест. Кад се код детета запре мокраћа, узму се девет мрамораца, измрљају се међу прстима, па се тиме дете запоји. Још је сигурнији лек употреба нишадора.

Глисте. Противу глиста куха се рж и на масти се за тим испржи, па се тим дете нахрани. Даље се узме, друго, зелена љуска од зовине коре, куха се у млеку, па се свако јутро по три ожице даје детету.

Грозница. Лек је од грознице, кад се узимају пића од горких трава, пелена, кичице, линцуре. Али је још сигурнији лек, кад се болеснику у Тимоку — реци — натакне на главу врећа и преко ње се на њега саспе девет тигања воде.

Црвени ветар. У овој болести маже се болесник магарећом крвљу, крмезом и ракијом. Неслан сир у велијама, непрекидно облаган, стаје на пут болести и њеном даљем развиту. Неки међу, кажу, три жуманцета и устубеч, те тиме облажу место, које је обузето црвеним ветром.

Жутица. Ова се лечи резањем коже на носу болесниковом и то у почетном прелазу чела. Од особитог учинка је камен, који се у жучној бешици находи, истуцан да се у води попије.

Грч у желуцу. Лек је за грч у желуцу, трава „издатница“ и тамјан. Ако би овај лек изневерио, прибегне се другом, који ће сигурно деловати, а то је, да се узме из коњског ђубрета несварено цело јечмено зрно, и да се прогута.

Ш у га. Ова болест је код народа у црноречком округу ретка, а лечи се водом од куханог у њој духана и пепела. Брцак се скуха у лугу и тиме се трља ошугављени. Нај-после се готови и смеса од барута, чађи, сумпора и сла-нине; то се све истопа и тиме се маже.

Клинови. Лечење ове болести достигло је врхунац раздражене фантазије у празноверици. Клинци од разапете животињске мушке коже, за дете мушког пола; од женске за дете женско, узме се, па се разапну на раскршћу и у накрст на руци и нози, и њом се побију клинци; после се кухају и њима се запаја болесник.

Узимају се и орлови нокти, синија-кол (трава?), па-рица — (трава?) и пусти се крвца *Millefolium*, па се куха такође ради пића.

Од девет потпорака и девет колаца изостави се по један, а од другог, који се деље, узме се иверје, па се од куханог дрвета даје болеснику вода за пиће.

Отац и мати узму дете, тумарају по шуми и по пољу с њим, док не наиђу на какав згодан дрен. Отац ће од-мах од таквог дрвета начинити чивијицу. Тада се узме дете за ноге и исправи се ногама на горе, а глава додирује земљу. Ногама додирнута тачка на дрена, пробуши се сврд-лом, струготина се брижљиво скупи, у пробушену се рупу укује чивија, а са струготином се дете напаја.

Па давица. Код падавице помаже, кад се са свију ноката одсече нека мрвица, па се ове честице метну у један од девет ораха, који се пробуши. Ораси ова чувљу се од софре Игњатовог-дана. Над болесником се пилету откине

глава, орах се скрије у пиле, па се заједно с пилетом закопа на оном месту, где је први пут болесника снашла болест.

Пијанство. Да би се пијанице одрекле ове страсти, дају им да пију мртву кост, кухану у некој течности.

Оток. Овај се лечи купањем, и то кад је смак месеца, мора се болесник у разним травама купати, по трипут на дан.

Ујед од змије. Против овога је лек, кад се месо око ране исече и дотична чест тела веже над уједом ближе срцу.

Има у рукама бајалица једно страховито средство, којим ужасан страх задаје онима, којима би имале да се свете или, над киме би иначе хтеле свој гнев да излију. Јупитер је морао бити страховит, кад се служио грмљавином и севањем муња, али је он узимао само живот, а оваква бајалица убије створењу дух, поремети му ум, нанесе му лудило. Рецепт је овај: Узми од бесног курјака, који је у хајци убијен, мозак, подај га твом душманину или избраној жртви — па ће полудети? Шта ли би на то Пастер рекао? а овај начин освете је вајкадашњи!

Умирање и сахрањивање.

Поред описаних карактера, начина живота и обичаја које у кратко изложих, остало ми је још, да коју рекнем и о томе, какви су обичаји при последњем часу живота и како сахрањују мртво тело.

Небројено пута имадох прилике да посматрам у сељака стојичку решљивост с којом се приправља на смрт. За све време боловања не показује болесник ни искре отимања и енергије, већ се у највећој летаргији предаје руководству лекаревом. Нити га обрадује побољшање његовог

стања, нити му се црта на лицу страх, кад му се болест окрене на горе. Очајни одговори: „така си“ при походи болнога, доводи лекара у врло неповољан положај. Са највећом хладнокрвношћу прашта се болесник од својих, допуштајући своје другу, други брак по смрти овога, и благодарећи му за труд, који је око њега подносио.

Према самртним мукама, ако су ове благе, веле овдашњи бановци да се анђели скупљају око њега. Теже муке које су пропраћене са ужасном мимиком, побудиће сумњу, да је чинио зла дела и да су за то муке као страховита пратња душе у путу на онај свет. У осталим обичајима око спреме мртваца нема разлике, наравно, без свеће умрети, била би пропаст душе.

Чим самртник издахне, сви се судови у кући у којима се држи пиће, изврћу, вода се просипа, јер је опогањена, или се у њој скрила самртникова душа, да заостале узнемирује.

Свећа, при којој болесник умире, држећи је у руци позамашна је, јер она мора горети за 40 дана у свакој прилици, кад се гроб походи, и тек последњег дана изгори сва. Мртавац се окупа и обуче у најбоље хаљине; према потреби склапају се очи и веже доња вилица. Чело главе се запале свеће, а на груди се меће икона, коју целивају сви, који походе мртваца, и који спусте дарове, као цвеће, јабуке, орахе, о Ускрсу црвена јаја и т. д. Наступа лелекање у разним варијацијама, према искрености у изразу бола за губитком, према поетичком развиту онога, ко кука.

Велика се брига полаже на то, да мртваца не прескочи мачка, псето или кокошка, јер би се тад повампирео, на и кући и селу био на досади.

Кад се мртавац понесе из куће, онда се на месту где је лежао, сломи врг, чаша или стакло којим се служио.

8*

У сандук се међу разне ствари, поред јестива и они предмети, који су му за живота били мили и којима се занимао као чибук, књига, новине, бројанице; меће се такође и чешаљ, којим га мртва чешљаху.

Поред наведених ствари закопа се са мртвацем и црна кокошка без белеге, с намером да замени једномесечњаке. У сандуку је сакривен корен од печена кукуруза или кравајаче и оканица вина. Ти се предмети на гробљу изваде, закопају се до главе близу крста умрлога и држе тако закопани за четрдесет дана. После тог времена се понесу кући, па се болесници тим вином по потреби поје, и тим кукурузом хране.

Док се мртвац носи у цркву и на гробље, најмљена ће жена почистити кућу и то са запаљеном свећом у руци и марамом или убрусом, пребаченим преко руке. Метла та после се спусти низ воду или се баца на ђубре. Истој жени спада у дужност, да водом напуни испражњене судове, да би се они, који се врате са гробља, могли умити. Иверје од крста узме се и унесе у кућу.

Црноречани искрено жале своје умрле. Жена ће показати своју тугу у томе, што се одриче накита, што за 40 дана не умива главе, нити ће за то време променити мараме с главе. Муж пак у знак туге за женом не ће се бријати за 40 дана. Убеђења је, да покојна и у гробу води рачуна о њему. И кад би се по други пут женио, он ће у зору на дан самог венчања отићи на гроб своје покојне жене. Гроб се овај прелије вином или водом, јер се држи, да овим преливањем изгоре кости мртваца и претворе се у прах и пепео. Обичај, да се деца из првог брака за прву ноћ из куће удаље, постоји и данас, јер њихово боравање у кући у онај мах, могло би их изложити несрећи.

Са мртвацем се врше небројена гатања; ако има једномесечњака, онда ће се то живо лице трипут ударити у потиљак са мртвацем.

Ако би пре навршене године умрла два члана из породице, онда се узме пиле, те се код другог самртника закопа, да буду три мртва тела на броју, тиме се укида тражбина треће жртве.

Кад се неки тешко болестан бори с душом, они га напоје вином, или му под леђа подметну чисту земљу. Поступак овај нагло прекраћује самртну борбу.

Рекао сам, да се мртвацу у сандук међу новци, предмети забаве, и јела, из чега се види, да се код Црноречана у истој мери, као код свију становника источне вере укорењила празноверица, да мртвац и после смрти живи, и да има светских потреба; за то му се мора хране носити, рећу: мора се делом показати, да се њих сродници и даље с љубављу сећају и о њима бригу воде.

Настају обвезе, које се чине при походи гроба. Трећег, седмог, четрдесетог дана, пола године и године. Ну опште походе бивају и уочи великих празника и поклада; а осим тога се држе задушнице у петак и у суботу пред Св. Аранђела, а тако исто и пред Цвети.

Поред преливања гробова вином, палбе небројених свећа, излива чувства делекањем, често од искрене туге и болова — суза, настаје деоба донесеног јестива; ту се строго не одговара задатку, да се јело подели сиротињи већ полазници узајамно изричу пресуду о вештини и дару куваричином.

Код Црноречана се до данашњег дана одржава вера у повампирење, које означавају именом „липира.“ Липиром постане, ако мртво тело прескочи мачка или кокошка. Ну и људском пакосту се може произвести за липира. Тако може зидар, кад каву нову кућу почне да зида, по својој пакости повампирити човека, кад ухвати у пролажењу сенку онога, кога хоће, па је измери банапом, и тај банап узиде у темељ.

Ну и они, који би дуго боловали и код којих би се услед дугога лежања отвориле ране на крстима и куковима, као и они, који би се умирући на ново повраћали, све су то кандидати за вампире. Кад би се каква редња у људству или стоци појавила, одмах лебди у опасности мир гроба.

Човек повампирен у непромењеном облику напусти гроб, дође кући, лупа и отвора врата, доносећи жени свачег из туђих кућа. Према природи разна су му дела: или ће само у несташлуку плашњом задавати страх, или ће из кућа људе лукаво измамљивати и ту злостављати. У виду сенке пролеће он поља и гајеве остављајући за собом крваве трагове. Иконе умрља калом; најјаче момке позивље на двобој, а ови у рвању са невидљивим, ломе кости.

Царовање вампира траје за 40 дана. Тад оживи и далеко у непознатом пределу ожени се. Са женом и свима лепо живи, али ће ноћу оставити постељу, вршиће разне послове, чистиће улице, прождираће угинуле волове и биволе, а крвама које болују исисаће крв. Ну као да црноречки вампир није лаком на човечију крв.

Кад вампиров зулум досади селу, онда слошки поћу на гробље и раскопају гроб умрлог, који је сумњив. Ако случајно гљивице, које производе трулеж, због извесних местних и хемијских околности нису могле своје дело нагло извршити, но су оставиле тело још у целости, онда настаје осуда. Главну улогу игра глогов колац који се мртвацу у срце забије. У старија времена дешавало се, да су тело сагорели, а другом су га зрном из пушака прорешетали. — Где строжије бди полицијско око над таким незаконим делима, ту ће се на други начин ослободити од вампира. На скривеном месту дочека се вампир у његовом пролазу светом иконом. Пред овом хамајлијом побегне, прелети стрехе и препоне, ну гоњен, сакрије се у неко стакло,

у ком је спремно јело, које је најрадије јео у животу. Ради обезбеђења метне се у стакло парче од свете иконе и тако се са запушачем притвори и преда ватри.

За остареле жене веле, да ће постати вештице, те ће, у облику првеог лептира исисати крв маленој деци; за то се ови лептири немилостиво гоне и утамањују.

Обичаји у Румуна.

Породиља.

Кад већ наступе болови код породиље, онда неки члан породице у тајности отрчи по бабицу. Ова из своје породице поведе које старије дете, сви мушки и одрасла деца се уклоне, чекајући много пута жељно очекивану принову.

У случају успорених болова, предузима се бајање. Вода и масло претварају се неким брбљањем у чудотворан лек, па се тиме напаја, да би се олакшао порођај.

Кад се дете нашло, извади се из јарма жагља, и на њој бабичино дете бритвом пресече пупак. Други оштром секиром прерубе пупак или ударцем дрвета. У Слатини метне се новорођено у мајчину кедељу и ту се пресече пупак.

Постелица се баца у авлију у неки кутак, обично где има зелене траве.

Пошто се дете у млакој води окупа, привеже му се око врата нека хамајлија, бели лук, восак, а то се чини од урока.

Мати за три дана једва прихвата дете, већ је остављено бабиној бризи.

Треће ноћи бабица ће крај породиље запалити свећу; доћи ће да намести со, хлеб и вино, да би ови предмети порадили на мајку која спава, давши јој силу да гледа у

будућност и да види судбу свог новорођеног, које ће јој се у сну појавити.

Крштење.

Крштење детета често се и одвећ одуговлачи. Узрок је томе недостатак кумовог дара и недостатак средстава у кући, ради дуже гозбе. Имадох прилике калашити децу од два три месеца, а мати не знађаше правог имена детету казати, јер још не бејаше крштено; и ако се крсти то не следује угошћење кума; име детета не казује се. У бабинину дужност спада позвати кума на крштење, носећи ракију и срдечно поздравље. Сутра дан кум узме босиљак, парче бела платна и сребрну пару те пођу на крштење.

За време крштења мати мора, ако је дете мушко, ножем што да деље, ако је женско, да шије или бар иглом да боцка.

После (крштења) кратких бабина новорођено постане нераздвојним бременим мајке, која га често и за време пољског рада на леђима, у тако званом „лагању“ носи. То је дугуљаста дрвена љуљка, у крајевима округла, са дном. У том лагању свака Румунка носи своје дете на леђима. Сваки младожења сматра за свету дужност обдарити своју младу својим рукотвором таког лагања. При првој употреби прима се исти из руку бабице.

Само онај који је невешт у изради, купиће лагањ.

Шишање. У кумову дужност спада шишање. Кад кум жели ову другу своју дужност извршити, што бива између шестог месеца и прве године, онда једно пре подне кад сунце још напред иде, дође свом кумчету, које се мора истоку окренути. Кум такође стоји окренут лицем истоку; по обичају 2—3 пут се прекрсти, и тад ће ножицама дирнути дете по челу, потиљу с десне и с леве стране главе. и тек по томе се одсече која честица косе.

Кум дигне дете 3 пут у вис са поздравом „крешчеши те трејаска.“ Кум поклања детету фес, накићен белом паром.

Венчање. Код Румуна су седељке на дневном реду. Често дође до крвавих глава између момака и месне полицијне власти, кад би ова хтела седељкама на пут стати. Знам у селу Валакоњу био је појурен кмет, а бирову рационали главу, што силом хтедоше растерати момчадију испред скупљених девојака. Знам случајева убиства за време седељака у Злоту и Валакоњу и др. местима.

Овим се приликама праве познанства и везују брачни преговори међу младима. Девојку проси отац или стриц момков. Кад се има на миран начин да реши судба младенаца, онда отац девојчин прими понуду у ракији од будућег пријатеља, што је знак пристанка на брачну свезу. Али одвећ често добегне девојка момачкој кући, и тад наступају бурни преговори. Девојчин отац одбије нуђену ракију, особито ако је за неприлику побегла. У том случају се и по трипут покушава срећа, да се девојчин отац склони, али за то девојка пребива код момачке куће. Често полицијом мора да се врати девојка очевој кући, по што је неко време провела у момачкој кући живећи са момком у најтешњој свези.

Ово бива у случају када се деси препрека узимања због сродства. У противном случају после дуге препирке најпосле се долази до споразумљења, јер обећани кожух, дуге чизме, и фес тако су примамљиви и драгоцени предмети, да се за њихову љубав уступа и радна снага у кући.

Иде младожења са друштвом својим у свечаним хаљинама и у накрст преко груди везаним ручницима. Напред се вије барјак начињен од неке црвене мараме, за њим зурле и бубањ. Дође до девојачке куће. Млада у својој најлепшој хаљини пред кућевним вратима дочека госте са витом босиљка у руци; до ње стоји ведрица са водом, у

коју сваки гост по што га млада покروпи, баца по који новац. Последњи је младенац; по што се и он покропи, обори ногом ведро и уђе у кућу, а срећна млада скупља добивени новац.

По што се ту по која попије, полази се на венчање. При поласку пољубиће младожења таста у руку, а ташту грлећи је откине јој леву копчу или конац на кошуљи и спустиће јој према прилици већи или мањи новац у недра.

Млада иде у друштву својих другарица, од којих се у томе разликује, што јој је образ копреном покривен. На леву руку натакла је у виду венца умешен колач; у недрима носи шећер, ну обичније јабуку; са овим се предметима венча, а по црквеном обреду поједе са младожењом, да буду нераздвојени као со и хлеб.

У овом округу пада у очи она крајња равнодушност, којом се на венчање иде. У лицу младенаца најбољи психолог неће наћи ни трага радости, шале или бриге. Истјана сватови су више досеткама склони, и сматрају свадбу за предмет шале, али у строжијем смислу заслужује озбиљније размишљање. У свадбене радости помеша се и жалост, што млада мора да напусти очеву кућу, да се раздвоји од браће и сестара, да прекине свезу са најмилијим, највернијим драгим пријатељима, да напусти најсрећније дане млађане слободе, и да пође на сусрет непоузданој будућности, терету, бризи, да зависи од ђуди, страсти или племенитости свога мужа.

Овакве мисли њих не узнемирују при походу у цркву. По свршеној црквеној церемонији свадба се враћа младожењиној кући. Гласоноша пуцњавом означаје долазак драгих гостију. Пред кућом очекује младу софру, на којој се нахои мушка опрана кошуља. На њу ће млада стати, па ће јој се додати сито, у ком се нахои хлеб — погача —. Она оберучке у сити издроби хлебац, бацајући на све стране парчад коју ће сватови грабити. По том бацаће сито на

стреху куће. За то време кум трипут окреће младу на софри.

У селу Шљивару зауставе се младенци пред кућом, па се обоје покрију преко главе, а над главама се решетом нешто баје.

Брат младожењин трипут ће младу подићи са земље; то чини и вереник, за тим избаци пиштољ; то и млада мора учинити, па тек онда наступа општи пуцањ.

По што се ово сврши, кум ће поводцем сvezати младенце, а девер их води баби; у недостатку ове, најближа сродница заступаће домаћицу. Ова седи усред куће; од ње се пружа тканица до софре. Девер води поводцем везане младенце за собом, корачајући по тканици до бабе или сроднице, па се до ње смести. За њим иде млада носећи у суду прохиног брашна и опране вуне; а за њом младожења. Овога мати откриће десно недро, које је намазано медом; младожења ће лизнути и мајку у руку пољубити. То исто чини и млада, а кум ће лепим речима обучавати младенце, како сад мора млада свекрву за своју мајку сматратиштујући је и старајући се, да јој дани буду слатки као мед, који је са недра куснула. Брашно и вуну одузму жене. Настане примање дарова, који се у истој каквоћи морају враћати датом приликом. Кад се већ намерава свадба растурити понесу се на улицу, идући кумовој кући, столице, даске и пољава, те се наред пута на неком згодном месту посади кум са родитељима младенаца, да се за тај пар последњи пут почасте. Том приликом ће девер узети младенце за руку и у размаку на 15 корака поздравиће кума овим речима: Ма у које доба ноћи било рећи ће: „Буна демињаца Нанашуље! се опростеш фиње теј, ши ластаре теј, к нуј чепатура дије је, нума јесте дјин Тата адаш, ми кума Јова.“

Кум ће одговорити: „Се фије простит ши благословит дела миње ши дела Думъезеу.“ Приђу куминој руци по-

Љубе је, и то се трипут понавља. Приликом трећег љубљења кум ће младенцима саставити руке, последњим обучавањем отклони са главе совои-копрену и благослови. Настане пуцањ из пушака; младенци се упуте кући а никако се не смеју осврнути.

Наступа тродневно весеље. Тек сад се сећају старчеве куће. На прагу мати дочека своју кћер љубећи је најпре, после ударивши је лако по образу са привидним укором како могаше своју мајку за љубав једног момка оставити: „да је за то срам буде.“ Наравно, да се том приликом отвора широко поље разним досеткама, док најпоследње мезе, вино и ракија заузму општу пажњу.

Слава. Румуни у Србији имају своје славе. Највише се слави Петковица, њихова „вињера Маре.“ Поред спреме за гозбу, домаћин ће са судом ракије обићи своје пријатеље и сроднике, позивајући их на своју славу.

У очи славе, домаћица просеје у једну карлицу извесну количину чистог брашна, чекајући свештеника да пронесе водицу, без које не сме бити умешен колач. Кад је то извршено, Румуни рачунају, да је све што треба учињено. Од брашна, свештеником покропљеног, умесе се 12 доста повеликих колача, и с њима се врши сва церемонија, која слави припада. На дан славе умеси се један мали као споредни колач, и тај се однесе свештенику, да га пресече. Домаћин, или ако је овај спречен да поздрави своје госте добродошлицом, онда које друго лице из куће понесе у торби колач ка капели или општинској кући где свештеник сече колач. Кад домаћин колач понесе, он носи још и чутуру ракије. Ако је време поста метнуће по које парче рибе, или по који струк празилука, да да своје пош. На овоме путу кога год сретне, пољуби се с њиме, па се измакне два корака натраг, прекрсти се, што чини и онај с ким се пољубио. Ово доста изгледа на српску по-

словницу која вели: „крсти се, да га више не види.“ Сваки кога сретну, бива вином и ракијом понуђен са поздравом: „Се ажуте Думнезо ла Румун“ (Да Бог помогне Румунима). Онај узме чутуру и каже: „Де унђе виње, се фије биње, ши беутура аста ће унђеј аточите се ну се голаске.“

Ако се случајно чешће сусрета са људима, све ће већма нестајати пића у чутури, а наравно уз пиће тражи се и мезе, те се доста често догађа, да свечару пре но што би до свештеника дошао, нестане и колача, те се врати својој кући са усијаном главом а његова слава не би се за то ни најмање пореметила.

При редовном току свештеник врши сечење колача преко среде; полије га вином; окади га тамјаном и онда се склопе обадве наличне половине колача, окрећући се десна на лево између домаћина и свештеника, и по што се трипут тако окрену и пољубе оба у колач, онда га поделе.

Кад се гости скупе, онда ће их домаћин мало пићем почастити у име добродошлице. Сад наступа церемонија кућевне славе. Домаћин простре према икони Њилимче, поњавицу, али најобичније чисту кошуљу; метне на њу умешену погачу, литургију, со и оканицу вина, запаливши 5 до 6 код куће зготовљених воштаних свећа. Тад ће се прекрстити и 40 пута метанисати, љубећи земљу, погачу, после оканицу вина. По што је овај број метанисања у страхопошти према своме свецу извршио, наступа ред за његову породицу и присутне госте по једно метанисање, спомињући име свакога госта. Метанисање ово простире се чак и за сваку домаћу животињу. За говеда, коње, козе па најпосле и за шарова који му чува овце, јер му је и то Бог дао, па и за мачке, које сатиру мишеве и „ће аморит шоклицеље,“ и да не прогризе хаљине, „се ну рупе цаље.“ За све то време мирним ћутањем учествују сви у побожности домаћиновој; само један од њих при сваком метанисању:

одломи по једно парче хлеба; парчад та предаду се газдарици, да би их она стоци у мекињама дала на уживање.

Кад се код куће ломи колач, само је та разлика, што се са колача претекло вино, враћа у оканицу. Половина колача остане на софри; једну четврт узме преломач, који заступа свештеника, а четврти део меће се на греду за то да се и медвед као њихов непријатељ захрани, да не би у планини појео које од стоке. Овај се део колача сутра дан потроши.

Сутра дан се изјутра пред истом литургијом још 40 пута клања истим начином, а свеће, које су при оба целивања гореле, носе у цркву. Ту морају горети за време док свештеник не сврши своју молитву и свећење колача.

Трећег дана при свршетку славе прави се неки број малих хлебова, који се на софру наместе. На сваком од њих запаљена је воштаница. Тако се тамјаном прекаде, и по том се раздаду за помен душа умрлих.

Румуне упропашћује мноштво слава, јер код њих је обвеза, да муж мора примити и женину славу, ако му донесе ма какovu непокретну имовину. Домаћин, човек у годинама, слави своју и женину славу; али му још живи мати за то и њену мора славити; ако му се ожени син, принуђен је и ову славу држати, и тако иде слављење у бесконачност, што наравно, свакад са гозбом скопчано прогута сав доходак једне куће.

Игре. На старим римским новцима и изрезима — bas-relief виђају се играчице, које, држећи се за руке врте се у кругу. По томе се нагађа: да је садање влашко оро — hōga — њихова наследна својствена игра. Нема народа на широком свету, без своје народне игре, па да не изуземо ни саме дивљаке. У тузи и радости, пре и после битке, речју у свакој важној прилици служили су се поједини, као

и читави народи игром и свирком, да би изразили своје осећаје и своје расположење.

Да ли се треба чудити, кад неки својствени обичаји и њихове изјаве — као што можемо рећи за народну игру, од паметвека заостале као свети мираз једнородним народима, који обичај има и данас ту привлачну силу и учинак на дотичне народе, као што су и код праотаца имали, кад их је велика радост или жалост и створила?! Народне игре и песме не налазе само код својих народа мио одзив; оне су обично и другим народима пријатне. Тако за румунско оро зна се, да својом оригиналношћу многе гледаоце изненађује.

Где се старог обичаја придржавају, ту се овим начином игра румунско оро: Десет до двадесет младића ухвате се за руку начинивши круг, и према свирци започне се игра тихо; корачају неколико корака напред, па се опет назад повлаче, ступајући час десно час лево, двојица се одвоје из ора, и у средини круга крећу се брзим корацима, час стану, па опет игру продужавају.

Глас свирке се убрза и тада ће играчи трипут колом жешће кренути, бацајући изазивне погледе на околне девојке. Ове се узајамно гледају очекујући, која ће се најпре на игру да реши, док најпосле надвладавши стидљивост, новим од њих сачињеним ором момке окруже. Девојачко се коло по том распусти, и постане шареним ором. Сад, ма да настане живље кретање, ипак се никад не одступа од првобитних корака. Сад ће играчи и играчице ухваћеним рукама донекле у кругу играти, али у часу се измени слика игре, те се у очи гледају. Круг се све више смањује те се играчи са побочним суседима огледају, док се опет постепено првобитно оро не построји.

Као што рекох, држи се, да је ово оро од старих Римљана заостало; али вероватније је, да је оро од Срба

узето, јер ко је у римском предграђу Трастовери гледао потомке Римљана, казаће: да је њихова игра страсна и и бурна, пуна дражесног кретања.

Оро игра знатну улогу у румунским забавама, које се под ведрим небом држати могу. У свако доба године о жетви и берби, у сваком ће скромна свирала створити оро, у ком се заборава на од рада нанесени удар.

Неки странци не изражавају се баш ласкаво о игри ору говорећи: да ту ћутом играјући — друштину сматрају више за скуп робова, који у присуству свог господара по његовој заповести играју, бојећи се да веселим усклицима и живом изјавом свога раздраганог расположења, не би на се навукли његов гнев и укор.

Мушка младеж проводи време у гимнастичком вежбању; скаче један преко другога, носе се на леђима, надскакују се. Оригинална је њихова игра „Каса де дои боји.“ Ту ће 4—6 момака један другOME метнути руке на раме створивши чврст круг; толико исто младића попеће се на њихова рамена, осигуравши се узајамним загрљајем. Тако ће се ова лабава веза претати, а остала младеж смејати и виком пропраћа ову љуљкаву пирамиду, док који несташко изгуби равнотежу, те би који пут чисто заплакао од бола, кад тресне о земљу, при чему га чека још смех и руга другова му.

Одело. У гигијенском обзиру одело Румуна тако је удесно, да у њему може највећој зими прекосити, а летна жега не може му досадити.

Да опишем ношњу неке младе, која се од обичне девојачке ношње само у толико разликује, што девојка нема на глави венац од ситних новаци, већ од цвећа. — Преко венца се спусти Совон, бео рубац (шарама), који јој крије образ и спушта се до леђа. На врату носи златну коли-

чин мерцана разне боје и величине. Таким су мерцанима поред гривне од туча и руке оковане. До тела стоји везана кошуља. Преко ове метне тако звану „Рокију;“ то је друга кошуља, горе узана, а од појаса на доле широка, Рокију само младе носе. Преко ове повлачи се Зубун, који је без рукава, а у бољим кућама и шарен. Врз зубуна долази Мањекар, начињен струк од белог сукна. Око средине се најпре опаше: Бреу-ом. То је обичан појас од сукна. Овај се покрива Брашил-ом; то је узана али подугачка шарена тканица.

На ногама има до колена беле сукнене чарапе које се зову Шореш, а врз ових до пола листа, опет од сукна, али црвено бојадисане — црвене чарапе, које се Калцел називљу. Најпосле долазе опанци, који се вежу за црвене чарапе врцима од козине.

Ношња код жена дуже време удатих само се у толико разликује од девојачке, што оне носе на глави тако звани „Плећер,“ прави шињон наших дама, само с том разликом, што ове плаћају за лепу косу 4—5 дуката а Румунке се задовољавају кучином. Бела крпа, која је иглама за плећер утврђена, зове се „Шапце.“ Ова је лена и шарена, а игле су утврђене за косу на пробушеним старинским новцима.

Летња хаљина је удешена према добу. Жене и девојке носе доста кратке кошуље, мало ниже колена, и две шарене ресама накићене кецеље, једна са пред, друга позади коју Опреш зову; обично иду босе.

Девојке се врло фантастички ките, особито у местима где ковиље расте, читава глава окружена је божуром, ружом или другим неким жутим цвећем, некад зреле трешње или вишње заступају накит. Око брестовачке Бање задену за главу читаве перјанице од дугачког ковиља, што гледаоце опомиње на дивље Индијанке.

Старије девојке плету своју косу, а иза уха је утврђују; а млађе девојке везују витице напред чела. Други девојачки накит су минђуше, које се састоје из ситних пара.

У мушком оделу нема разлике између жењених и момака. Горња дугачка хаљина снабдевена рукавима, задржава име „Ајина.“ Испод ове до кошуље носе Зубуне. Зими не носе гаће но само чакшире, које чудноватим начином о куковима држе. Лети се могу на њима гаће видети. Богатији ред људи носи дугачке чизме, остали опанасе. Зубун се везује „брцом“ од црне козине.

Као редовно оружје Румуна може се сматрати његов дугачак нож за појасом; после бритва, која виси о узаном кајишу, који је накићен редом великим жутим дугмадима. У кожној кеси на појасу утврђена је ожица, а верни му друг је: од њега нераздвојна секира.

На глави носи белу Качуљу — барле — ова као и све одело његово беле је боје, само у ванредним и ретким случајевима употребљава се црно сукно за пошњу.

Карактеристика Румуна.

Румуни су у опште благе нарави, добродушни, искрени; услужни, дружевни, у кући умерени. Умне способности не могу им се одрећи. Брзо схватају ствар и кадри су знања и уметност до савршенијег степена дотерати. Као судбинаши смерно носе неприлике живота, али увређени или оштећени, радо се одају освети, а у приликама могу зверски сверепи да буду. Двема страстима махом не могу на супрот стати, а то је похотљивост и оданост јаким пићима. У том погледу су прави потомци својих прадедова поклоника Баху и Венери. За то се сифилис код њих особито у неколико села јако укоренио и све се већма шири а потребну лекарску помоћ и не траже.

Као грађани узимајући у вид њихово занемарено васпитање, преко очекивања су добри грађани. Малим задовољни, земљарством и сточарством намирују своје потребе, нити се код њих појављује тако јака тежња за трговином. Пред влашћу су скромни, покорни, послушни. Нису парничари, кајшари и варалице. Ну последак једностраног, или боље да речем, никаквог образовања њихова слабост је, што не умеју довољно да очувају право својине, за то су мање крађе код њих на дневном реду, јер он не може да појми, да крађа једног јагњета носи за собом тако озбиљне последице пред судом. За дивно је чудо, да туђу народност штеде од крађе, но више се узајамно штете. Рекао бих, да наши Румуни не мало подлеже иступима. Највећи део њихове патње произлази из чежње за уживањем, и што им је погрешан појам о правом усрећењу. Румуни греше из незнања или у нади да се њихов злочин неће открити, те тако да ће, избегавши казну, само плодове злочина уживати.

Језик свој чувају снагом тако рећи очајном, не може се посумњати, да их на то гони осећање народности, којом би се они поносили; или да се ту бар за сад може посумњати на какву политичку тежњу или страну агитацију. Само овој инстинктивној привржености к својем језику може се приписати, што се овај елеменат у Србији није до сад још више смањео, особито, како их сада нема нигде повећи број у компактној маси, да могу образовати и само један срез за се, а камо ли округ; него живе растркано, у више срезова и округа.

Али има и обрнутих примера. Причали су ми за село Слатину, да је још пре 25 година половина становника од њега припадала српској народности, — прави косовљани; сад су и по ношњи и по говору чисти Румуни. Тако још у два српска села у овом округу стоји српство на коцки

а то је Бела-Река и Сумраковац. У овима, окружени са свију страна Румунима, већ сваки Србин говори румунски: шта више, мушки су већ присвојили њихову ношњу; само треба да узајамно брачне свезе предузму, па ће се обистинити оно тврђење, да једна влахиња целу кућу повлаши.

Да ли се може веровати да у том погледу лабаво стање морала у Румуна има ту силу претварања.

Као војник у мирно доба је изврстан, кретање у редовима и марцијалан изглед препоручује га; чисто бих рекао, да се поноси. Тачан је у вршењу своје дужности. Личи му да буде војник и потомак славних легија, које су свет побеђивале! Али у ватри, као што се искусило недостaje му очекиване храбрости. Међу њима је највише било, који ранивши се у кажипрет, или у други који на десној руци, онеспособише се у време рата за даљу војну службу.

Као муж у кући, Румун своју жену и децу уважава, и готово се може рећи, да жене нахом располажу кућевним пословима. Она рукује новцима, она плаћа порезу, речју она је чуварка домаћег блага. Оне су готово са свим еманциповане, ретки су случајеви, да се са женом сверепо поступа; она је више равноправна са мужем. Али мора се признати и то, да она готово цео кућевни терет носи. Што се на супружничку верност баш не полаже Бог зна каква особена важност, то на њих баца тамну сенку и рђаво црта карактер Румуна.

Као хришћанин у свакој се прилици крсти, ма да су одвећ ретки случајеви правилног крштења.

Радо има лепу цркву, што сведочи црква Кривељска, Слатинска, које су чисто румунским новцем озидаване, и Бољевачка, где су такође неке румунске општине учествовале у подизању Божјег храма, који одвише ретко походе, тако

да о највећим празницима свакад има више света у крчи, но у цркви, женски спол се у њој никад и не виђа, осим при венчању и опелу.

Од свештеника ипак очекује најсавесније вршење своје дужности. У осталом доста су лабави хришћани, са крштењем му се не хита. Свештеника млађем мртвацу и не зову ради сахрањивања, но тек после 3—4 недеље даном приликом га у гробу опоје. Не тежи баш за тим, да му земни остаци почивају у освећеном гробљу; њему је свеједно макар га труба страшнога суда позвала и од његовог тора или од његове појате, која је 5—6 часова удаљена од гробља. Ну поглавити узрок, што му је милије у својој појати — држави — бити сахрањен, то је одвратност, коју има од општег гробља, где влада вечити немир од искупљених жена. Он и после смрти љуби усамљеност и комоцију; и поглавито је то, узрок, да воли ту да је сахрањен, што му ти гробови служе као доказ, да је то његова имовина, јер му ту као на својој земљи почивају земни остаци његових дедова и прадедова! На самртном часу отац ће свог сина заклети, да га не сахрани у опште гробље и предаће му добро сачувани дукат, да награди свештеника за његов долазак на појату.

Са постом се некако лако намири; само за славу се може рећи да му је права светиња, коју савесно и свечано прославља.

Имао сам небројене прилике гледати Румуна на самртном часу и то сваког доба. Изненадио сам се хладнокрвној оданости, којом смрт очекује. Догађај такав, служио ми је свагда као предмет ближег занимања; и ту слушах идеје, које ми објаснише за што Румун чисто са радошћу предусрета смрт. Смрћу се он ослобођава свију мука овога живота, с њом престаје свака одговорност његова за ово или за оно, престаје грижа савести, кајање, страх, не-

вола, брига за опстанак, свака бољетица. Он сматра, да ће по смрти добити слободу, мир.

Ово осећање оживљава и та мисао, што Румуни тврдо држе, да се у гробу продужује земни живот, за то су њихове помање, за то се ките гробови, остављају јела и пића, као и да му и после смрти угоде. За ту мисао говори и то, што мртвацу дају наредбине, молбе и поздраве, снабдевајући га новцем и оружјем.

Као да у њима живи идеја Индијанаца, који не познају смрти, но држе, да њихова душа прелази из тела у тело, са звезде на звезду; од бога к богу. Он сматра смрт изменом, претварањем, за њих је непојмљиво, да живот, који је сила, што непрекидно даје, може смрћу ограничена бити, или да у овом бесконачном ланцу у васељени, у ком се један колут за други везује, да се један колут може тако откинути од другог, те пропасти у неко вечно „ништа.“

Сахрањивање. Гледао сам сахрањивање одраслог младића, који је на њиховој седељци дугачким ножем кроз груди прободен, на месту остао мртав.

Обучен у своје најлепше хаљине, са ножем и малом пушком за појасом, лежаше у сандуку обложен цвећем и воћем. Чело главе му стајаше млада, са жилама ишчупана шљива, накићена ручницима, рупцима, тракама, шареном вуницом и разним цвећем. Четири младића узјахали коње. Један од њих узме шљиву и пође напред на коњу; за њим пође пратња; на воловским колима возаше се отворен сандук с мртвцем, окружен одраслим девојкама са расплетеним косама. У општу кукњаву помеша се и глас од гајада и пуцањ из малих пушака, јер три младића коњаника јурили су на коњима напред у извесном размаку, па враћајући се опет натраг, јурећи, повремено избацују своје пушке. Пред сандуком иђаше и нека жена, која просипаше мекиње.

Стигавши на гробље, једна од жена спустила се у гроб, па кедељом својом као да је чистила стране гроба с десна на лево, трипут обишавши гроб. То се чини, да мртац буде задовољан својим чистим станом, да не би имао узрока повампирити се. Пошто се гроб затрпа, отац самртников обдари девојке новцем, које се са момцима ухвате у коло и до некле играју оро.

Румуни стојећи на врло ниском ступњу образованости одани су празноверици више но икоји народ. Страх од повампирења укоренио се у сва срца; за то мртваца бабе најсмотреније чувају, да га не би човек или животиња прекорачила; у том случају мора се истим путем враћати.

Нек ми је допуштено мало опширније описати њихова гатања и празноверице, које се чине са мртвцем кад издахне.

Кад човек умре исече се платно од тежине, које мора бити четвороугално, њиме се покрије мртац. Платно мора бити од две поле и у среди сашивено. На њему је извезен крст од двобојне вунице, обично црвене и плаве боје. Платно о коме је реч, за то је од две поле, што представља крила или моћ мртваца, да се избави из какве беде; то се овако рачуна. Душа мртваца полази к Богу, па је можно, да ће у путу наићи на препоне, на какво опасно место; тад јој требају крила да излети и избави се из опасности. С тога постара жена, која платно кроји, најпре мора метанија чинити. Направи се једна узица од конопље. Док се она гради стара жена метанише. Кад је узица готова, вежу се мртвацу ноге и то преко половине стопале; направи се мали крст од оне воштане свеће, коју је у руди самртник при умирању држао. Насред крста меће се ситна сребрна пара, а то се све чини за то, што се рачуна, да ће он живети на оном свету, па му треба средства за живот.

Гроб представља коња, сандук самар, она узица, што су му поге везане, узду, а крст од воска, оружје.

Начине се од чистог брашна девет колачића, са рупама у средини. Одсеку се девет парчади кучињавог платна од једне педи ширине и дужине; у свако платно увије се по једна воштана свећа, и то се гробарима даје у име уздарја. Број девет узима се прво за то, да не буде парни број, а друго девет мора бити за то, што толико износи број оних, за које се месе. Први колач са свећом и платном меси се зг сунце, други за месец, трећи за Мајку божју, четврти за Господа, пети за св. Јована Крститеља, шести за св. Литургију, седми за св. Аранђела, осми за св. Крст, девети за 40 Мученика.

Запевка и нарицање за мртвацем. Од оног часа чим самртник издахне, па док свештеник не дође да га опоје, жене на овај начин запевају: Устај брале, устај стриче и т. д. по вези у којој стоје према мртвацу, а и према годинама његовим. Ово запевање до доласка свештеника рачуна се код Румуна, да је у свом праву и у дужности. Кад свештеник дође, и отпочне опело, онда запевка најмљених покајница не вреди с тога, што Румуни рачунају, да је до доласка свештеника мртвац био њихов, а после доласка постаје он својина свештеникова.

За време опела покајнице не кукају, но чине сроднице покојникове. Ако кука мати за својим сином кажу: „Смеје се Бог“ „Крава риче за својим телетом.“ Ако жена за мужем кука, још се већма Бог смеје, јер каже: „риче крава за биком,“ ну ако сестра за братом јадикuje онда и Бог плаче и од жалости испусти чашу из руке.

Док мртвац још у кући лежи, пободе се поред његове главе вретено; то се чини за то, да се мртвац не би повампирio, што они Моројом означају и да би се вазда око свога гроба врзао, као што се жица око вре-

тена врзе. Узица од непрање црне вуне служи за меру, којом се мртвац од темена до пете измери, па се после окачи споља о кућну стреху, и то за то, да не би кућевна срећа отишла са мртвацем у гроб; особито ако је дотични човек био добар домаћин. Ово се исто чини са клипком кукуруза, и неком количином соли. Узме се клипак кукуруза и провуче се кроз десни рукав мртвачеве кошуље, па се после чува док време не дође, да се посеје, јер се држи да су така зрна врло плодна. Узме се парче соли и опет се то исто чини и накрми се стока. За то, ако је мртвац имао срећу у одгајању стоке, да се не би с њиме сахранила.

Сандук је прост рукотвор суседа и сродника, без дна и правилног поклопца. Поред сандука мора се одмах и нова столица направити, на коју се смести карлица пуна воде. У карлицу је углављена така цев, кроз коју вода отиче у капљицама. Тако мора капати вода за све време ручка или вечере по сахрањивању. Кад се гости дигну, свако седиште попрска се водом из чабрице, а остатак се сручи усред места, где је софра.

Кад се мртвац из куће понесе, разбије се јаје чело његове главе, а сви укућани ухвате десном руком за сандук са оне стране, где је глава самртникова и вуку сандук на поље говорећи „се ће тарацем кој пећине, а се путрац теј пе ној.“ Кад се већ мртвац из куће изнесе сви се укућани врате у кућу, затворе врата, и метну што у кључаницу, а то за то, да би му се затворио пут повратку. Тиме се завршује радња са мртвацем, док је још у кући.

Колико се год пута прелази са мртвацем преко неке воде до гроба, све се кади тамјаном. Кад се пратња приближи гробљу, онда покајнице наричу: „Скала ујка, скала! јака ње пропијарем лонга каса ријеша, ши неагра аста ноће се дорми, фар ће фок, фар ће лумина, ши сингур, фар ће дор, ши фар ће мила.“ („Устај ујко, устај! приближујемо се усам-

љеној кући ријешиној, у тами спаваћеш ове ноћи, без огња и светлости, усамљен без бела и милости.)“

Кад се самртник у гробље донесе, стави се до гроба и ту, ако има ко од његових сродника, који је раније сахрањен, онда од сродница жене кукају, пређу на гроб ранијег сахрањеног и кукају зовући га по старешинству: „браће се порц неаста не уиће мерц ту, нума не друму а ал њирепт ну ла алстрахт, ка јел акума а венит, ши њима шул кункошће, ши сел дуч унзес ушеле ђешкиса, факли јен а принса меселе ал њинса.“ „Брате, поведи новоприспелог, и води га твојим путем; држ' се правог пута, а не странпутице, јер који сад долази, никог не познаје. Поведи га, где су врата отворена, где су запаљене буктиње и где је софра прострта.“

Док је мртвац још поред гроба, дође нека постара жена, додаје мртвацу у руке свећу са по једном китом цвећа, говорећи му, да однесе свећу и цвеће умрлим, сродницима и осталим из околине. Таке се свеће шиљу стотинама. Даје после свећу и колач мртвацу, и то чини у том случају, ако је ко из оног села и од сродника на један дан пре умрљо. Овај, коме се свећа и колач даје са аманетом, да му овај други, што се сад сахрањује, у руке преда, то чини за то, што рачунају, да онај што је пре једног дана умрљо, још није примљен где треба, и стоји још на страни између мртвих и живих, и гледа, да ли ће се ко од његових сродника за њега побринути; па кад му овај колач и свећу преда, он иде на небо, а овај што му је свећу дао, остаје на стражи.

Радња са црталом. Кад се мртвац сахрани, и пратња се разиђе, она женска која је мртвацу свеће и киту цвећа давала, узме цртало из плуга и почне с лева на десно опкољавати гроб, говорећи: „Јуначе, (назове га именом) био ти добар или рђав, ја сам те опколила и образ-

дила гвозђем, од сунца и месеца, сродника, пријатеља и целог света.“ Ово чини трипут. Тако га исто кучином опколи, градећи круг у наоколо. Узме ону свећу што је мртац у руди држао, кад се са животом растављао и запали од крстаче кучину, те тако она у кругу сва изгори. За то време ће говорити: „Јуначе, (име) био добар или рђав, ја сам те гвозђем опколила, твоје путове искварила; прталом образдила и кучином у наоколо опалила.“ И ове се речи трипут понављају.

Кад је све извршено, онда она жена узме неку кебу — стару бритву — и направи од глога три кочића, па их тим ножем зашиљи, и то са врхом окренутим к земљи; узме и мало ситне соли у крупицу. Први кочић побије на гробу, где је чело мртвачево. Други у средини према срцу, трећи према ногама. Поред сваког кочића метне мало ситне соли, говорећи: „Јуначе, био добар или рђав, ја сам те гвозђем опколила и образдила, границу поставила и кучином опалила, ту да живиш, и да се окрећеш у обељеженом кругу до пола ноћи, док заспи дете уза своју мајку, теле уза краву, ждребе уза кобилу, јагње уза овцу и прасе уза крмачу. Од пола ноћи, ако ти се месо прохте нож сам ти оставила, ражањ дала, и со спремила. Ножем сеци од овога меса одакле ти је најслађе, рибе имаш на расположењу од главе до пете; одакле ти је најмилије оданде сеци. Сољу соли, на ражањ мећи, да се госташ, да се храниш и да се веселиш, ну само у твом гробу. Од пола ноћи доћи ће вук са вучићима. Вук нека ти буде отац, вучица мати; с њима да се састанеш, с њима се разговарај; од њих гини, они нека те прождеру.“

У разним селима где Румуни, мање више изужиру, ови се обичаји, према продирању светлости ума и образовања губе; ну ипак и ту се коље кокошка и са њеном крвљу се попрска мртац. Са крвавом главом праве се крстови

по сандуку и на вратима. Над главом мртваца сломи се врг; са метлом се нешто за вратима мрља и ради; а средства противу повампирења ограничавају се, што се намаже коса растопљеном смолом, што се мртвацу даје по који новац, и што се са мртвацем сахрањује неко црно пиле или кокошка; она треба да замени из породице неког члана, који још има да умре. Мушки чланови породице па и суседи за време седам до четрдесет дана иду гологлави у знак жалости за мртвацем. Од овог обичаја неће га одвратити ни највећа сунчана жега ни најжешћа цича зиме. Поред тога пустиће браду. Женске изјављују своју жалост тиме, што се одреку сваког кићења, што занемарују своје тело, једва се у 20 дана чешљају, а чапцу не мењају за читаву годину дана кад већ добије изглед угарављеног лонца.

Отац не ће своје прво умрло дете жалити, јер се вели: да ће му се будућа деца боље одржати.

Крст на гробу, ако је мушко, изгледа на врху као чалмом обмотана глава, а на врху главе утврђена су од дрвета направљена три ножића. Код женске на врху крста утврђује се дашчица налик на капу — чапцу.

Помања. Румуни особито поштују и жале своје мртваце. Ни један се народ тако често не занима споменом унокојених као они. Поред уобичајеног одласка на гробље, готово се за целу годину сваке суботе, а и других дана поста, иде на гробље. Редак је скуп, или и друга каква светковина, а да се у њу не помеша и помана, била то слава, био Ђурђев дан, Привела, или друга каква светковина. Љубав к умрломе желела би, да у иструлим остацима нађе неки траг живота. На његовом гробу се моли плаче, и говори, као да су вреле сузе, топле речи, и очајно кукање кадро пробудити неке 'осећаје у давно умрломе.

У очи дана кад се одреди помана, најмљена девојка носи у 50—100 кућа тестију или у другом суду воде;

после пође на реку и из реке захвати воду чашом. Крај обале, на сухом месту, простре крпу, на коју ће просути 40 чаша воде. По свршетку тога, узме се штапић, који се преломи, метне се на њега залепљена свећа, па се то веже у клупче кучине, и пушта се низ воду.

Из куће узме жена дренов штап и позвати к извору или чесми девојку, која носи воду и која је за свако ведро морала по један камичак спустити у извор или кладенац.

О годишњој помани жена трипут пита девојку сведочиш ли? Сведочиш т. ј. да је Трајлу или Јанку по правилу дата помана. За време питања мућка по води, па ће штап пустити низ воду са речима: да се и овај штап шиље њему, да би своју помању сачувао у одбрани од иноплеменика, који такове немају. За све то време нико не сме захватити воде са чесме, извора или кладенца.

Код куће се скупи родбина и суседи. Простре се сено или ново платно. На њему стоји софра, струком кукуруза првене паприке или босиљком накићена. По себи се разуме да без извесног броја запаљених свећа не може бити. Обично се коље јагње или овца. У очишћену кожу метне се плећка коју газдарица пружи преко софре једном суседу или сроднику, који све то однесе. Домаћица ће комад хлеба умакати у сва јела, која се доносе на софру, и то у јанију, кисео кунус, и њихово најдрагоценије јело, зготовљено од прева са пшеничним брашном; и кад она то поједе, онда се започне вечера, пошто напитком ракије или вина призове своје госте. Од значаја је, да се на сто на једанпут сме уносити само по једна чинија и сва се јела морају потрошити.

Кроз све време вечере девојка стоји крај софре са штапом у руци, који је вуном накићен. По свршетку вечере даду се две буклије и две свеће онима, који седе у зачељу, те ови започињу напијати са свећом у руци а са

речима: „бог да прости“ и примају свећу и буклију један с леве један с десне стране редом, док се сви не послуже; а поменута девојка примиће буклију и свеће. С тим се свршује за њих тако штована светковина, јер је за њих ужасна увреда дирнути им у помању.

Сарандар. Овим именом се назива помања, која се живима даје. Или ће дати један за себе, или више њих у друштву. У првом случају по што се софра застре, остане празна једна трећина, која је живо-мртвом намењена. У таком се случају позове свештеник, а дотични легне под сто, те се тако чита молитва као над мртацем. То се чини из смотрености, јер се Румун боји, да у случају његове смрти, могу наступити такве околности, које га могу лишити помање и тад му не би душа угледала раја.

И ту се меси колач, забоду се запаљене свеће, и покрај свећа стоји учвршћено дрвце са крпицом као заста-вица. Ово последње има то значење, да крпче представља рубац, којим се мртацу ваља бранити од муха. За све време ове светковине не сме се Циганин приближити, јер се лако може товаром батина усрећити. Налик на то је тако звани

Привег. На велике покладе ће неки од грађана, коме је мио члан породице скоро или те године преминуо наложити велику ватру, од тројих или четворих кола сухих дрва. Крај ватре скупе се људи и младеж. Док се старији вином или више ракијом занимају, искапљујући чашу по чашу у спомен мртаца; за то време младеж у веселом ору окружава ватру. Ако се случајно нико не нађе, ко би привег приредио, момци ће из сваке куће узети по цепа-ницу и тако запалити ватру за свој рачун.

Тако да наведем обичај православља:

Ђурђева дне, који се поред своје особености, свршује са помањом. На Ђурђев дан се умеси округли колач

кроз који се морају први пут овце мустити. Узме се чисто ведро окружено венцем; на њега се метне прстенаста погача, и кроз њу се од сваке овце прве капи помузу. Кад се овце тако обреде, онда два детета на прагу трљака преломе колач тако, да један комад с једним дететом мораван, а други комад с другим стајати у трљаку. Венац се пусти низ воду на првом потоку или реци. Од млека узме се колико је нужно, те се направи качамак, од кога се по која честица удружи у паницу с млеком. Оваке се панице с млеком разашилу у име помане, па тек после те церемоније почну уживати млеко те године.

Жој верж. „Биљним четвртком“ зову четвртак, пред велику недељу. Тад девојке у друштву с момцима иду у планине, да траже лековите биљке. Тада полежу младићи на земљу а девојке ће их прекорачити покривајући их својим зубуном љубећи се и играјући се са момцима. То се чини наизменце док све девојке редом не помиљују и не изљубе све момке.

Мутка лео. У други уторник после Васкрса, скупиће се девојке близу неке реке у селу, или око села. Свака девојка носи по једно шарено јаје, које за ту цел још од Ускрса сачува своје момке. Сад ће момак девојку око врбе вијати, да јој отме јаје, и то се продужава до извршеног задатка. По том девојка вија момка, докле га не улови и јаје не поврати. То се тако редом чини од стране девојака и момака у више пута, па кад се тако насите играња, сваки ће момак отпратити девојку њеној кући.

Том приликом надевају девојке себи разна имена, остављајући своје право крштено име, послужиће се међу собом новим именом.

Жој маре. На велики четвртак уобичајено је, да изјутра пред сваком кућом морају ватре горети и то у непарном броју 1, 3, 5 и т. д. Поред обичног горива меће.

се на ватру и осушени бурјан, који је прав и није струком својим земљу додирнуо. То се такође чини у име помање.

На Ускрс — Пашће — имају Румуни свој особити обичај. Цела породица обучена у најбољим хаљинама опкружаваће редом по једног члана, који пред кућом на зеленој трави стоји, држећи у левој руди паницу, у којој има рујна вина, надробљеног хлеба и цвета од дрена. Стојећи према сунцу трипут се прекрсти и кусне једанпут од садржине из панице; тад ће се окренути око себе и опет према сунцу, трипут се прекрстити и опет куснути. Ово се трипут понавља. Тад га други члан замени. На зелену траву полаже се велика важност, јер у случају њеног недостатка пред кућом, копаће се травом обрасли слој земље, ма она у каквој даљини била, и донеће се пред кућу за горе поменути смер.

Начин живота. Да би се начин живота у Румуна могао тачније одредити, потребно је да се с њима, њиховом кућом и храном упознамо.

Румуни су у опште средњег стаса, више високи, крепког телесног састава, са добро развијеним костуром и чврстим мишићима; више су смеђи но црномањастии; плави људи у њих доста су ретки.

Између жена наводи их се доста са правилним пртама које би се могле испоредити са старим римским лепотицама. Особито мора сваком посматрачу у очи пасти, што Румунке имају мале руке, а ноге су им, у опште, мале, табани обли као да су вечито високе потпетице носиле — са правилно развијеним листовима. Диста је за чудо откуда та аристократска својства ногу, код ових планинаца, код којих би требало, да се са вечитим пешачењем и пентрањем по планинама, ноге сразмерно још развијају. Додајте још лепоту здравих зуба, са правилно стројеним носом, устима

и очима, које су пуне ватре и живости, па нам ето типа старих Римљана.

Али на жалост код њих лепота неисказано брзо вене; чим два трипут роди, постаје правом бабом. По што је и код њих обичај, да младићи много старије девојке узимају за жене, што ваљда и служи као повод, да мужеви у најлепшој мушкој снази, траже код млађих девојака да задовоље своје страсти.

Поред стања душевне образованости, на друштвени живот јакко утицаја има начин живота. До њега стоји имућност, сиромаштво, развратност и злочин. Из ових се рађају друштвене и телесне болести.

Ако је кућа углед образованости, чинилац друштвеног, и управник здравствених одношаја, онда су куће Румуна рђав доказ против ступња њихове цивилизације.

Цивилизација у кући иште извесан степен угодности, са напредовањем образовања, у човеку се буде жеље да набави погодбе за душевно и телесно задовољство: ово постаје узрок нових потреба, али и одвратности од оног, што му вређа задовољство, па ће се и трудити да га уклони. Така кућа, која у себи садржи погодбе таког задовољења, биће мета тежње њеног господара, а уједно и показач оних погодаба, које су својство образованог друштва.

Кад бацимо поглед на развиће људске образованости видећемо да су станови били верни показивачи ступња човечијег развика, у ком се који народ находио. Од прастарог човека, који се рупом у земљи — пећином задовољио, па до огромних зграда Вавилонаца, видимо да у становима угодност и уметност корачају заједно са образовањем.

Погледајмо на кућу наших простих Румуна у XIX столећу! Она је махом од дрвета склопљена, праве брвнаре. У подизању исте не обзире се Румун на пад и правац поднебља. Односно простора одвећ су мале према броју че-

љади, која у њој живи, а и без светлости је. Кужни ваздух у њој увеличава се још нагомилавањем животињских и биљних честица, које се у врењу налазе и које прелазе у трулеж, а које су за зимовину у ту кућницу стрпане, јер се у недостатку подрума и комора, ту чувају. Често се овај просторчић још и са неким домаћим животињама дели, које испарењем и изметима својим не причињавају ни мало чиста ваздуха. Према оваким околностима, да ли је чудо, кад неке епидемије у грозном сразмеру косе своје жртве из њихових редова? Да ли је чудо, што морал код њих стоји на тако лабавом темељу, кад се радозналом децијем уху отвора широко поље да се упозна са свачим, па и таким злочинима и преступима, које осуђује и породична светиња и морал људства! —

Кад разберемо, да је ваздух у коме човек живи, знатнији чинилац здравља, него што је храна и пиће; Румуни су за свој опстанак једино томе дужни, што они више бораве по пољу и по планинама, но у својим становима. — Код оних, који су околностима упућени на пребивање у својим кућама, довољно се види утецај од недостатака чиста и здрава ваздуха, јер им је кожа увела, а боја је жуто-бледа, особито у деце. Под им је у кући земља, а поред тога не пази се ни на то, да се бар вечита влага избегава. У недостатку прозора ветрење замењује само отварање собних врата, које у кухину воде, а отуда опет продире дим и нечист ваздух у собу. Квар ваздуха још већма потпомаже годинама нагомиљана множина ђубрета око куће, коме би — у добри час — место много боље било на изнуреним њивама. —

Поглавита храна Румунина је њихова мамаљуга — качамак — смеша кукурузног брашна, које се у бољем случају са додатком масти или слапине готови у доста укусно јело. Квасни хлеб познат им је само из крчме; погача је у обичном

животу ретко виђена ствар. Колачи су о слави и о по-
јанама једина дика столу.

Месо употребљава се само као печење, било то јагње,
прасе или перната живина. Чорбу Румунка ретко прави, а
за јуху — супу и не зна. Зелје им се ограничава на бора-
нију и кукус.

Празноверице у болестима. Да би се болести
опростили, особито за време неке веће редње, тражи се
спас у тако званој:

Муту. Скупе се сеоски младићи и млади људи, отиду
у гробље, ту се поскидају, сви наги, голи, на наоружани
батинама, звонцетом, дрвзним чекићима пођу у село, оста-
вивши два до три од најсмелијих момака на гробљу ради
чувања њихових свучених хаљина. Стигавши тако у село,
својим ће оружјем у сваки плот, капију и зграду лупнути,
мрмљајући при сваком ударцу „Хм.“ Може се мислити
какав је послерад оваког ноћног узнемирења, особито како
је онима, који за „муту“ нису чули. Лавез паса увећава
гунгулу, али ни у том случају, кад би који од смелијих
паса хтео лист неког голог јунака да опроба, он не сме ја-
уевнути, или изустити други глас осим „Хм.“ Овим се на-
чином истерује редња из села, да чувари хаљина по гробљу
тад обично „нешто“ виђају! — Овај обичај готово са свим
исчезава.

Други начин истребљивања редње стоји у помањи, која
се даје редњи. У том случају скупиће се жене на раскршћу
ван села; ту ће наред пута или друма положити своје
колаче, који су снабдевени свећама, и тако оставити их пти-
цама или псима, ако се случајно који трезвенији не нађе, који,
напунивши своју торбу колачима употреби их или за себе
или за своју живину.

У неким местима се употребљава „кратка кошуља.“
Скупе се једне ноћи 7—9 баба, скину се голе, са распле-

теним косама, и започну свој рад. За једну ноћ мора се испрести, основати, откати, скројити и сашити кратка кошуља, која је тог чудноватог својства, да провлачећи се кроз њу бива сачуван од сваке заразе, која прети, била то чума, колера, срдобола, природне богиње, или ма каква друга болест. Наравно, да се за то свакад по нешто прилаже у корист бабама, које су таким трудом стале на пут ширењу такве опасне болести. —

Бајање је у свима болестима обична ствар, ну то је строго сачувана тајна чувених бајалица, којима се из далека прибегава, као светом храму. Између многих навешћу да се нероткиња мора напити воде из ципеле с десне ноге њеног мужа, ако је рада да свог мужа обрадује жељеним чедом.

Кад породиљу јако узнемирују болови, она мора лизнути крупицу соли, која је скривена под прагом и коју свештеник ваља да прекорачи, кад на богојављење проноси свету воду кроз село.

Кад која млада не жели одмах да роди, средство је за то, да, док се венчава, броји листове од књиге из које свештеник на венчању чита. При сваком превртању листа мора у мисли наговестити, да за толико и толико времена неће да роди.

Особити је начин, којим истражују крадљивца или паликућу свога имања. Нађу се две још незреле девојке. Једна од њих мора се обући у хаљине неке младе, у којима се венчала, са делим накитом па и самим огледалом; узме се од свештеника бакрач, у ком водицу проноси, па ће овај на струку босиљка носити импровизирана млада; друга гола девојка умочиће младино огледало у котлић и под водом у огледалцету се покажу крадљивци, убице, и паликуће.

Чукавцу се приписује ванредна моћ, да кад би га нека жена лишила чмара, и у виду неког јела своје мужу пружио, он би према њеним махнама, — као чукавац — окрећући главу постао слеп.

Стана, Станојка, Стојка обична су имена женске деце. Надевају се за то, да би се деца задржала, застала родитељима, а не као што се у опште мисли, — да мати престане рађати! —

Кад коме умре прво дете, отац са матером мора трипут обићи кућу, с десна на лево, и затворити се у кући, а не би смео отпратити у гробље своје дете.

Ни сама природа у својим појавама, није се могла отети од враџбина Румуна. Дуготрајна киша уклања се тиме, кад се жива мачка закопа; али јој најпре морају концем зашити очи и уста; — а недостатак кише приписује се враџању хирамиџија, који употребљавају мађије, да небо буде све ведро, да им киша не спречава и не квари изразу. Тако у селу Кривељу пре неких година у мало што један не паде као жртва празноверице. Већ су га били спопади да извуче злоставу занесених људи, да га после нису разборитији спасли. Кривица му је била што је за свој рад скупљао говеђу балегу по путовима и пољима, а злобне бабе бећу познале, да је он заклао псето; од коже његове направио тулум; изјутра покупио сву росу, везао је у тулум и закопао под своју пећ, па тиме спречио пад кише. За то навали на њега светина, да раздреши тулум и да киши отвори слободан пут, али му и попрети, да по мало пушта, да не би проузроковао провалу облака и поплаву.

Тешке облаке и град растерују пуцњавом из пушака.

Читава би се књига могла напунити оваквим заблудама, које у необразованој души ствара празноверица. Питање је, има ли начина и средстава, да се стане на пут овом злу, које понижава човека! Једино је средство овоме

наука и образовање, јер екзатној науци и разуму мора уступити тама и празноверица. Поред сваког сумњичења и покушавања једна је само ствар непоколебива, а то је: да је ум, који светом управља једина стварна истина! —

Принуђен сам још додатићи се таког предмета, који дубоко засеца у народни и веровни обичај.

Позната црта, како српских тако и румунских становника овог округа јесте оданост и верност својој православној цркви. Али кад се у обредима црквеним находе моменти, који су у лекарском погледу за народ убитачни, држим, да је сваком свесном човеку задатак, да против таквих датом приликом војује. Ограђујем се противу мисли, да живим под утецајем веровне нетрпљивости. Штујем веру сваког појединог човека, у којој он наводи свој душевни мир. Само један услов познајем, који у веровном закону не сме недостајати, јер га за темељ вере сматрам, а то је: љубав к ближњему, у најширем, најплеменитијем и најистинитијем смислу те речи.

Што сам науман говорити извире из наведеног осећања, а то нек ми служи као извина, ако би гдегод наишао на супротно убеђење.

Целивање у нашој цркви, игра врло важну улогу. Да прећутим целивање мртваца, само ћу споменути целивање крста и иконе. Кад помислим какве се усне приљубе крсту и икони, остављајући за собом отров, који онај што слеђује са својим уснама прима у себе, са свете иконе као дар, за своју побожност и тако га незнано у себе пресади.

Ко је пажљиво мотрио на боју иконе на оном месту, где се усне иконе дотакну, морао је приметити угарављени слој, који је остао иза уста, која су га целивала.

Као лекар небројено пута имадох прилику сукобити се са болесницима, где ме је илађано доба му морало убедити,

да је зараза морала пренесена, пресађена бити на овај или на сличан начин.

Треба ли да споменем љубљење после венчања, на славама, крштењу, и бог те пита у којим небројеним приликама. Да се тим путем заразе шире, нико ми неће одрећи да морам признати, да и други у народу укорењени обичаји служе као ваљан повод за распрострањавање грозних болести; међу ове бројим и употребу чгуре, шулета, једне исте чаше и ожице.

Дечица се једном истом кашичицом причешћују; једном се ожицом служи кољиво; из једне се чаше пије за душу. Да ли се и овом приликом не преноси зараза? Без сумње; јер небројено пута долажаху к мени болесници са одвећ сумњивим ранама по устима, који ме најсвечаније увераваху, да болест на њима не може бити послерад заразе од сумњиве обљубе.

Да је отпре уобичајени чибук служио носиоцем заразе, без икакве је сумње. Употреба цигара у том погледу благодетан је проналазак.

* * *

Од 10-ог Јуна почело је наступати оно раздражено, грозничаво стање, за којим су толики родољуби чезнули, приближавао се час, да се огледа српски јунак са клетим непријатељем, да старе рачуне пречисти, да му риком из силних топова јави, како је дошло време да се укине пет-стогодишње сверепо господарство над Српством.

Све се више виђају нижег и вишег чина официри, велики број административних чиновника са својим златним огрлицама, убрзава се час овамо час онамо. Час пролази мимо тебе делијска слика неког одличног добровољца, сад друга једна адраповачка са јасним доказом, да ову не зове свети осећај патриотизма на оружје, као ону прву, већ

очајничко бесхлебно стање и уздање у плачеу; ниска себична грамзивост. Какве народности их нема! Ово живо кретање и жубор људства занима тутањ, у виду вештачког потреса. Свет се угомилава и жељено очекује са запада трус, који се приближује. Иде тешка батерија, под њеним теретом ниха се помост (калдрма), а који је камен упорнији тај прене. Да ли се ова судба спрема непријатељу? Прође низ топова, кара са својим официрима и ваљаном војском. Изглед показује, да ће се храбро борити и Турету испраћати громовите „селама.“

12-ог Јуна уз веселу трубу скупља се батаљон по батаљон, заузимајући равницу испод Краљевице тако звано сајмиште („Вашариште“), где је сва војска у околу распоређена. У Зајечару се живо обучавају болничари, уређују болнице, прикупљају лекарске снаге. Поред начелника санитета, мајора Др. Стевана Недока, приспели су санитетски капетан Др. Јулије Пенк и Др. Јован Данић; последњи као шеф пољске болнице. Ту је Др. Папакостопуло са београдском и Др. Милан Младеновић и Илија Јовановић браничевском бригадом. Спрема са свију страна за озбиљне догађаје, који ће да наступе.

17-ог Јуна подигнута је на сајмишту трибина. Небројене тробојнице поносито се лепршају као накит зграде, са девизом: „овај знак носи победу.“ Сва се војска упардила око трибине на којој чинодејствује владика неготински г. Евгеније са многобројним свештенством. Освештавају се заставе, заклињу се заставници, да ће заставу на победу носити и до последње је капи крви бранити. Заклетву су полагали батаљони један за другим, најпосле ескадрон. Са одушевљеним усклицима поздрављаху војници први пут добивене заставе. Најпре је његово преосвештенство говорило беседу, по том пуковник Лешјанин. Беседа обојице односила се на смер, коме је претходница

ова свечаност. Позиваху се војници, као и сваки Србин, на верност владару, на љубав к отаџбини, на пожртвовање како моралне, тако и физичке снаге, да би српски народ могао под руководством свога владара приступити извршењу своје мисије. Да се поново у победоносној походи понесу српске заставе на она места, где су се негда Душанове славно виле, с том разликом, што се под закриљем ових застава носи једноверној и једнородној браћи ослобођење од ропства, уживање и права слободна човека, живот иза петстолетне политичне и религиозне смрти.

Ну као да је судба хтела да утврди свечаност првом проливеном човечијом крвљу. И сред редова пуче пушка, поремети се фронт, и зачуше се гласови за лекарску помоћ. Неки редов из Грлишта несмотреношћу својом окине пушку, а метак му однесе на руци четврти прст. Одјурим и преврћем првог рањеника од оног великог низа, који имаде следовати.

19-ог Јуна општа узрујаност. Породице се махом иселиле. Мајор Пера Топаловић и официр Шпенглер, у мало што не беху заробљени приликом рекогносцирања, јер их је неки Бугарин, управо Турцима на сусрет водио, који су код Рајковог сухата прешли били границу.

21. Јуна. Друмови су пуни породица које беже из Вел. Извора. Прошле ноћи после крваве борбе заузет је Вел. Извор; браниле га три чете! Који су се спасли причају с каквим јунаштвом су се наши борили против двадесето-бројног непријатеља. За овдашњег зидара Едварда Гроса тврде, да је кундаком помлатио једно једанаест Турака, докле га најпосле бајонетом не прободоше. У боју први је рањен Стојан Петровић из Рготине.

Пошто је само артилеријска борба била између наших батерија код Алапина, управо винограда Николе Пантелића из Костоца, где се др. Данић находио, то смо ја

и др. Ленк узалудно тумарали. Дими се Вел. Извор дуж целе доље, у којој се находи; до крајњих јужних кућа простире се пламен и густ дим. Доведено је неколико бегунаца. Јављају за велику и добро наоружану турску силу. Именују погинуле, међу осталима и честитог зајечарског грађанина Перу обућара.

30. Јуна. По наредби вренуо сам се у 1¹/₂ час ноћи у Грљан, где ће у школи бити завојиште. Моју болничарску чету дочекао сам код колнице. На скоро чујем топот коња и познат глас мајора Хорстига, коме би поверена судба данашње битке, као управнику и извршиоцу ратног плана, по коме се има прва погрешка исправити, да се Турчин истера из Извора и отера иза српске границе.

Ту се са Ђергом Лилићем из Извора подуже разговарао, а ја пођем у Грљан. Ту нађем Илију Јовановића и Милана Младеповића, докторе. Кад су пошле трупе, одвојим довољан број болничара, на батаљон по осам људи са десетарем, и оба лекара пошљем за трупама. Сунце се тек рађа, а ето, пуковника Лешјанина са читавом својом пратњом, мајором Топаловићем, капетаном Франасовићем и другима, иду са инспекције трупа чак од Вратарнице.

Чују се топови, чује се прасак пушака, али далеко од нас, према Зајечару. Близу 11. часова, нема рањеника. Пошљем докторе, да на колима обиђу предео борбе. Тек ето првог рањеника Ргођачина, погођен у леву мишицу. Чисто се отимам, да жртви за ослобођење и независност, покажем своје штовање и топло учешће, чисто би га загрлио, да му олакшам бол. Рана је била у продирању лака, без прелома кости. Упутим га по жељи у зајечарску болницу. Почињу рањеници да учеставају, а ја сам са неколико мојих болничара браничевачке бригаде. Де, де, превиј рану, вади куршуме, заустављај крв, обнови везе, товари на кола, па шаљи у Зајечар! Не имајући пи-

сара, грљански учитељ Коста, син Живана Петровића, који је богослов, би инпровизиран за писара, те једва стиже да прибележи имена рањених. Попео се број на 300. Напрезањем мојим и штованих другова, изађе нам за руком, да у неко доба ноћи отпратимо и последњег рањеника у зајечарску пољску болницу.

Имам да споменем да је грљанска школа била уређена за завојште тако, да осим сламе по поду, друге припреме није било. Не могу пропустити а да не споменем породицу учитељеву. Са највећим поштовањем трудио се младић услужношћу својом, да притече рањеницима у помоћ, а тако исто и учитељка, нудила је рањенике пићем и погачом.

5. Јула. Од последње битке до данас био је буран живот у Зајечару. Добровољачке чете бежу наоружане и испраћене; међу странцима одликовала се лепа мушка слика Руса Киријева, који је наименован за вођу добровољаца. Ту је и мој стари познаник Иља Цека, и многи други. Ну од свију нада српске славе и будућности Чернајев, који ми је гост, јер су га код мене настанили. Прошле ноћи стигоше три депеше и две бејаху ноћу отправљене. Данас је пошао за Кнежевац али његово место у стану замени црногорски војвода Маша Врбица са својим секретаром Стијепом. али и он, по што је само преноћио, пође пред вече пут Кнежевца. — Ври, жубор је, тумара се, види се да предстоје озбиљнији догађаји, али још нема извесности. Тек у неко доба стиже налог да се рано опет нађем са мојом четом у Грљану.

7. Јула. Једва одахнух душом. Тог врелог дана! што га јуче имадосмо, близу 500 рањеника! Имао сам веће друштво, докторе: Стејића, Петровића, Попса, осим ових при првој битци. Раније долажаху рањеници, али опет први Србин Ргоћанин. Ну највише ме је дарнуо долазак

мајора Топаловића, који се са везаном главом, блед, колебајући се мени приближио. На питање где је рањен? одговори ми гранатом „у главу“. Скинем завој и уверим се малим прстом, да поред знатне ране са цепаним ивицама, кост лубање није повређена. Свршим привијање и упутим га у Зајечар.

Пред вече добијем налог да један одељак болничара пошљем у Вратарницу, где су лекари одређени. Пред ирак се смањивао број рањеника, те оставивши два лекара са болничарима, са др. Стејићем, упутим се у Зајечар, да бисмо у помоћи били др. Данићу и Ленку, али у тај мах дође од команданта налог, да се одмах вратимо у Грљан!

Грозно је било гледати велики број рањеника, који у пространом болничком дворишту лежаху и чучаху чекајући ред привијања и смештања у постеље. Ту јаук и лелек, ту стењање, псовка и проклињање непријатеља, а мање рањени досеткама стишавају своје другове.

Окренемо руду, те у Грљан. Ту до два часа по поноћи натоварисмо неколико још заосталих рањеника, те у јутру пођемо и ми у Зајечар.

Положај завојишта био је доста критичан. Школа од Тимока није даље но 250 корака; од оне стране Тимока не бејаше више војске, а и ова овуд бејаше тако растројена, да ни најмањег реда не видесмо. Да су случајно Турци, ма и са шалом силом на нас насрнули, ужасан би се перед створио. Ноћ је била тамна и њихов симбол — месец — био је сакривен, за то и они не смедоше да наставе борбу.

11. Јула. Полазим за Злотску резервну болницу као шеф, где ми је одређено 300 болесника, које рањених, које дисентеричних. Придата ми је опет ваљевска пољска болница. Кућу и све имање остављам на милост и немилост прија-

тељима и непријатељима; кључ предадох Д-ру Ленку а све имање њему у аманет.

13. Јула. Примео сам и уредио болницу. Да нисам син српске земље, ја бих у најдире прило ироније умочио перо и описао болничка средства, и стање у коме се находила моја војна назови-резервна болница у Злоту. Односно завијања рањеника имао сам довољно прибора, јер је опет уз мене била ваљевска пољска болница, са целим персоналом и Д-ром Холецом, дивно уређена.

Прекрасна злотска школа, две велике крчме и једна општинска зграда биле су претворене у болницу. Од постеље ни трага; прострта слама све је, на ком легалу морају лежати тешко рањени, тифозни и дисентерични. Диста лабава брижљивост за оне, који пре неки дан живот жртвоваху за одбрану отаџбине; но хвала Господу, лето је, врућина је, а моји војници, с малим изузетцима задовољни су, та и код својих кућа нема много боље, и да му се може, не тражи Бог зна каку угодност!

Помоћник ми је Бугарин, неки Ненчов у чину потпоручника, дивно му стоји сабља; руке беле са дугачким ноктима, брижљиво чуване беле маншете на кошуљи, са свим феш младић, но чини ми се слаба ће бити вајда, он је требало да путује и допрати болеснике, а он последњи стиже, одоцнио је спавајући у Сумраковцу! лепа нада за помоћ при вршењу дужности од 300 рањеника и болесника!

18. Јула. 1876. Због неких околности био сам принуђен упутити мога помоћника у Зајечар, надајући се бољој помоћи.

20. Јула. Добих докторанта Лазу Илића у помоћ; код овог са свим друго заузеће око болесника, други начин опхођења и неге. Биће ми десна рука, а болесницима и рањеницима пријатељ и узданица.

27. Јула. Синоћ добих од Др. Ленка писаљком наша-
раних неколико врста, у којима се најхитније позивам у
Бању. Дам упрегнути и одјурим тамо. Скамених се, кад
видех пуковника Лешјанина са целом пратњом. У неколико
речи достави ми се, да је Зајечар напуштен и да ми ра-
њенике и болеснике ваља распустити, а тешко рањене у
Бању довести. После поноћи вратим се у Злот; распустим
све болеснике, чекајући тражена двадесет четвора кола за
превоз тешко рањених. Сав прибор дао сам сместити у цркву.
Апотекара, са апотеком, испратио сам у Луково. Болничаре
сам задржао на окупу док заостале рањенике не натоварим.
Забуна је била неисказана, док сам са болницом у Злоту
био. Нико од грађана донде није страховао, но чувши, да
се болница сели наступи страх и ужас; бежао је куд је
који могао. Тек око три часа по подне стигоше десетора
волоvsка кола са маленим лeсама, као да су хтели врeч
товарити, а не рањенике. За време чекања десно се коичан
случај. На један пут се разнесе глас: иду Турци! ја узда-
јући се у „женевску конвенцију“ дам едномe храбром болни-
чару, болничарску заставу, да бајаги иде Турцима на
сусрет, а остали се сви наоружали острагушама, да се у
случају невоље очајнички бранимо и рањенике одбранимо.
Ту се Ваљевчани показаше као свакад храбри и неустрашни.
Ова неизвесност трајала је до по часа, кад се на једанпут
дознало, да је то наша извидница била. Око пет часова
би и последњи рањеник у кола стрпан; растанем се од својих
ваљаних Ваљевчана, те пођем са својим јадним карваном у
Брестовачку бању, у друштву мога помоћника Д-рта Лазе
Илића.

Путем смо стизали и претицали бeжyнаpe, који су се
сви к Вањи, као некој светој води, упутили били. Пред
мрак стигосмо и разместили рањенике. Ту нађох поред

Др. Ленка још два лекара: Дединца и болесног Перушу Шљивића, који беше пропљувао крв.

Ту сам доцније дознао, да ми је у Зајечару све, што оставих и пропало, лаку ноћ библиотеци, апотеци, збиркама, намештају, речју целој имовини! Тако моју двадесетогодишњу тековину прогута рат!

29. Јула. Код некога добровољца нађене су плачкане ствари у Сумраковцу; међу њима и зимна свилена капа моје старије кћери. То ме убеди, да је и оно пропало, што сам мислио ту спасти, и тако могу рећи, да сам с мојом породицом само голу душу спасао! Ипак велим спаси и усрећи Боже милу домовину, и дај живот и здравља, па ће се опет кубурити!

31. Јула. Јутрос стиже из Злота, управо из збегу Лаза Илић докторант, који је био тамо послат, да још на двојим колима донесе болеснички заостали прибор. Прекјуче су га затекли Черкези у селу, и само има да захвали вештом скривању по корову што му оста глава на раменима. Двоја коморцијска кола натоварена болесничким прибором, однели непријатељи, и моја путничка кола из крчме.

3. Августа. По налогу начелника санитета врховне команде, Д-ра Владава Ђорђевића, позивам се брзојавом у Луково са налогом, да ме мајор Недок употреби где будем најпотребнији. Предео између Брестовачке Бање и Лукова од наших је напуштен. Зна се да Черкези облећу напуштена села, као Шарбановац, Сумраковац, Злот, Подгорац. Овде су једног нашег коњаника стигли и посекали. Телеграм је на моју личност; али се не тражим од команданта Лешјанина. На моје колебање односно личне безбедности, он слеже раменима и упућује ме преко Црног Врха на опредељење, казујући да не ће да зна за мене, по што ме од њега нико не тражи.

5-ог Августа. Поново се са претњом тражим у Луково. Сутра полазим па шта Бог да!

7-ог Августа. Јуче при поласку праштао сам се са пријатељима, са мало наде до виђења. Истина уверавао ме је Лешјанин, да у колико му је достављено, нигде нема непријатеља на путу. На срећу полазила је у Луково једна чета пешака бегунаца, праћена једним водом коњаника. Придружим се њима, ослањајући се на добру срећу и судбу; стигох у Злот. Видех изгорелу крчму газда Јовину, бившу моју болницу. У селу где-где по који човек. Причају, шта су Черкези и шта су добровољци урадили. Посечен је поп Анта, и мој пијавичар Цветко. Први у својој кући, а други на мосту. Општинска гвоздена каса лежала је у дворишту обијена, акта и хартије у наоволо. Уђем у двориште крчме Црног Вељка, да видим шта раде моја заостала кола, нигде им нема трага. Клету варвари нађу на тавану сакривену руду и однесу кола. Стигнем у Подгорац, нигде живе душе у крчмама све порушено, поломљено, разбацано; а до крчме с поља велика мрља крви од посеченог механског газде, зајечарског грађанина, Стојана Убеновића, немоћног, од капље дарнутог старца. Ту затекох други вод коњаника, који вођаху формалну хајку на живину. У згради Ђорђа крчмара, цинцарина, била је растурена козетина. Јечам се узимао на јатму, словом пустош у сваком погледу.

Где се одваја пут на Боговиње, растанем се с пратњом. Јер се тим пречим путем није пролазило на интову и сам продужим пут преко Валакоња. У овом селу бејаху неколико Влаха, ну начин којим ме гледаху и сумњив шапат њихов принуди ме, да се што скорије одмакнем од њих. Дођем у Бољевац, варошицу. Нигде живе душе. Одморим коње и разгледам по крчми и дућанима. До варошице нису допрли Турци, али грознијем газдовању не бих се ни од њих надао. Еспаи бакалско - болтацијски разбацан, прекршен,

сломљен. Тезге поизвртане, једном речју страховит врх и лом у предметима, који нису однети. У крчи Кола Ватковића покрио земљу пасуљ, брашно, мекиње и пшеница. Бурад разбацана; у подруму блато од вина, упадају ноге. Трагови правог варварства, а то су учинили наши. — Чисто са клонулим духом продужим пут и у неко доба ноћи срећно стигнем у Луково.

10. Августа. Од синоћ се креће војска са Каласата к Бољевцу. Сумња се испуни. Имасмо битку на Лубници. По налогу начелника санитета остадох на завојишту до Ђукиног Потока, очекујући рањенике, али на скоро дође налог, да се са болничким прибором и апотеком вратим. Худа нас срећа послужила. Заузесмо старе положаје.

26-ог Августа. Готово наступа поноћи. Не спава ми се. Душа ми је узнемирена од данашњих догађаја. До мене лежи у инпровизираној постељи руски капетан Малаховски коме извадих куршум из левог рамена. Добио га је у данашњој другој борби на Лубници. Опет је Ђукин Поток био одређен за превијалиште, али данас смо као на поуздано пошли, да ћемо од четири стране нападнутог непријатеља не само са лубничких висова потиснути, но Зајечар освојити, и непријатеља преко плота појурити!?

То ме је принудило, да се до самог бојишта приближим, а мајор Недок пође са командантом потпуковником Лазом Јовановићем још ближе до саме Васићеве батерије.

Ја себи изабрах место јужно од Лубнице, крај једног браника, наслоњен на грм гледах сву бојну операцију. Са неисказаним задовољством гледах дивно пуцање и напредовање батерије мајора Угричића, који са московског пута нападао беше турске окопне. Као громовите муње сипаху своје смртоносне гранате, а турска ватра све више заћуткује. Наша пешадија, вијугајући се од жбуна до жбуна, од грма до грма као змије, све се већма приближавала

вражјем гнезду, тако, да мишљах, да ће освојење опкопа следовати јуришем у најскоријим тренуцима. У тај мах угледам руског капетана Миртенбрена, кога један трубач више ношаше, но вођаше. Притрчим му на сусрет, знајући да је турска граната у његовој непосредној близини прела, и услед тога је сав изнемогао. Последице наскоро наступише, поче обамирати, с муком се повраћао животу и то услед вештачког дисања. Неколико гутљаја рума произведоше сталнију свест. Пођох да нађем кола ради транспорта. У тај мах припуцаше пушке иза наших леђа, а са наше бојне линије зачу се грдња; тутњава се приближаваше; видех Васићеву батерију, како у највећем касу измиче са бојишта. Кад ме угледа рече: „Кад сад не изгубих батерију, нећу је никад изгубити,“ — и пројури крај мене. Кад погледах око себе, то је страх и ужас! До мене постављени ражалењени батаљон беше се одао дивљем бегству кроз блиски кукуруз и браник, бацивши трнокопе и мотиње; они су били најсрећнији, чије су ноге биле најбрже. Ту коморције изгубише и побацаше сандуке са муницијом; ту јури коњаник враћајући са голом сабљом пешаке из бегства. Поред мене пролази топ за топом, боље да речем кара за топом. Ја пешке хитао бих, али ме стид да убрзам кораке док један коњаник Зајечарац викне последњој кари да стане, и да ме прими. Нисам се дуго размишљавао, но као некадашњи гимнастичар успевем се на кару, а труба непрекидно свира: кас, кас. За то време измаче наш топ до 60 метара, ну кад се кренусмо, као да лећаху наши коњи, и за час беху стигли свој топ. Иза Ђукине реке застадосмо, и ту се наскоро скупило цело десно крило, које је одступало. Ето и мог шефа, мајора Недока. Близу његовог коња пуче граната. Усправљајући се на задње ноге, збаци коњ збуњеног јахача, те се сиромаш сав изгруха по глави, раменима и

лаковима. Пођемо у највећем реду као са неке смотре у наше Луково, где близу једанаест часова стигнемо.

5-ог Септембра. Горун, брежуљак северно од Ртња под тако названом Облом, играо је знатну улогу у нашем првом рату, јер он је био тако утврђен, да би много турске крви стало, да нас из те позиције истисне. По свима правилима војничким утврђен је, а и природом је са југоистока заштићен. Ту смо знатну снагу усредиштили. Живот је био доста буран, јер ту беше доста знатан број руских официра, а где се они налазе, ту се у сваком погледу весело живи. Ну данашњи дан имађаше политичку свечаност.

На горунском висоравњу инпровизирана је била пољска црква; рукотвор наших врлих пионира. Околна села приношаху цвеће, којим се свети храм украси. Доиста је дирљив био приказ овог склопљеног лишћа и огранака, из којих ће се одушевљена молитва пењати Вишњему. Одежде свештеничке много угледније, сјајније бежаху у овом зеленилу, но у белим пространим зидинама црква; а и саме свеће, као да су јаснијим пламеном гореле у овој отвореној цркви но у затвореном загушљивом ваздуху обичних цркава. Певачке се снаге скупиле бежу у назови-певницама, и доиста како служба свештеничка тако и хармонично појање чинили су особени утисак на присутне. После службе божје изговорио је бољевачки свештеник поп Маринко беседу, која је одговарала свечаности и по том следова акт заклетве.

Војска беше око цркве формирана, каре накићене зеленим грањем. Заставе се весело вијаху у ветрићу. На лицу војника видела се озбиљност са радошћу скопчана, што су дочекали да се испуне очекиване народне жеље, да се кнежевска круна претвори у краљевску. У средини стајало је чиновништво са кнежевским комесарем г. Николом Христићем. Сви са дигнутом десницом на заклетву

изговорисмо речи свечаног акта. Сто и један топ огласи: факт нашим иза Ртња и на Делиграду. Шта су Турци мислили, слушајући грмљавину наших топова о томе се нисмо могли известити.

Размишљавао сам о догађају при повратку у Луково, не разумевајући цел ове политичне демонстрације. Доста ми је непојмљиво било, да се у уставној земљи без учешћа владара и народног представништва може овако важна ствар свршити.

Нехотице се сећах римских легија, које су своје вође у провинцијама и на бојиштима извикивали за императоре и за цезаре, правећи заплете силноме Риму. А ти поступци често су изводили кржаве последице. Све једно био краљ или кнез светли наш владар, нека га Промисао потпомогне у извршењу његове свете мисије, да увелича и прослави Србију и да усрећи свој одани народ, који га љуби.

....Грухају и ричу топови. Од силног звука тресе се ваздух, и као да се и сам Ртањ колеба. Одонуд Ртња час из ближе час из даље допире грмљавина топова. Да ли ће ратна срећа бити наклоњена светој српској ствари? Та није излучива својина турског оружја да одржава победу у свим бојевима. То је сјајно доказао бојак на Белој Реци 16-ог Августа о. г. где је храброшћу својом, капетан Пера Вељковић Смедеревац, улио неустрашивост у своје војнике, који су са својим предњацима хладнокрвно дочекали навалу непријатељску, а оловом својим десетковали, до онда непобеђене, победоце. Шаренило се поље од непријатељских лешева и многе турске главе бијаху натакнуте, као страшила по плотовима Беле Реке. Кад освану 17-ти Август нигде трага Турчину. Повлачење њихово личило је на срамно бегство. Ту је наш ваљани Карапешкић показао, да нису кадри само крупни топови да решавају судбу неке битке.

Неравна се снага, неравно се оружје бори; само је света ствар на нашој страни, а надмоћност је у непријатеља. Да ли ће пожртвовање и љубав к отаџбини остати ненаграђени, безуспешни?

8-ог Марта 1877. год. После дуге паузе суђено је да мој дневник у Зајечару опет продужим и довршим. После осам месеца вратих се у пређе европску варош, која је сад савршено изгубила свој пређашњи лик. Али неки је допуштено редом пратити догађаје и утиске, који су душом мојом владали, док у Зајечар дођосмо.

Г. Владислав Вујовић, одређени Кнежевски комесар да прими Зајечар, имао је доброту примити ме у своја кола, да га у Зајечар допратим. Ја за то највише наваљивах са молбом, да га пратим, јер се дочуло, да је кућа у којој сам у Зајечару становао остала неповређена, да стоје жалузије, и да је ту морао неки старешина бити смештен, јер је по казивању стајала стража пред кућом. Ова околност улила ми је пријатну наду, да ћу нешто од мојих ствари наћи, те похитам, да бар затечено сачувам.

Прођосмо демаркациону линију, нигде жива Турчина; али наскоро наиђосмо на њихове трагове. У Планиници стајаху згаришта од изгорелих зграда. Најжалоснији углед беше красна школа, на којој се димњаци високо издигли над зидинама без крова; крчма и околни домови изгорели до темеља; а као за, дивно чудо оставили су скромну капелу.

Стигосмо у Лубницу. Од кућа ни трага. Да хумићи од Ђирамида не показују остатак домова, нико не би рекао, да је некад село било. Само од изгореле школе и крчме беле се зидови а зуб времена на обема зградама показује свој учинак, којим уништава. У оба села ни живе душе.

Око четири часа стигосмо до Зајечара. Ван града (вароши) нас зауставише страже. Скидосмо се, казавши им,

ко долази и по каквом послу. Неки Османлија, који као неки старешина фигурираше, приближи се колима, те га запитамо, да ли зна српски, бугарски, француски, немачки, мађарски? Издизањем главе, сабирањем чела у боре и познатим звуком језика, даде нам познати, да је асли Турчин. Само су речи: „Комесар Бег Милан“ измениле ситуацију, те један одјури у варош. Ми међу тим на сред друма запалисмо цигару, почашћени друштвом које имађасмо у Турчину. После неког времена, стиже неки старији по чину, те нас одведе у једну од крајњих кућа. По што се у мрачној кући, после уобичајених поздрава, сместисмо; домаћин одмах примаче ђезвицу к ватри у лименој пећи. Али не би суђено да будемо и почашћени, јер одмах за тим уђе официр са изјавом, да г. комесара чека паша. Седосмо у кола. Дванаест коњаника опколише кола, а официр, у касу напред, води нас пашином стану, који је у кући Ристе Лазаревића трговца. Скинемо се с кола. Поред куће стоји упарађена чета пизама и поздравља поред гласа трубе са пред прси — Кнежевог изасланика.

У првом тренутку поздрав с пашом био је дипломатски — церемонијалан. Сама личност г. Вујовића, са његовом урођеном озбиљношћу, учинила је жељени утисак на господу Турке, а нарочито на Селами пашу, као врховног команданта зајечарске војске. Али на скоро се разви више дружеван разговор, јер смо ми код паше затекли мајора Топаловића, окружног начелника Девића, среског начелника Милисаву Симића, којима се придружио и поштар Стојилко Димитријевић. Пре нас они су водили живу и пријатну конверсацију.

Међу Турцима био је и Хусеин паша, заповедник над коњицом. Човек европског изображења; говори француски, румунски, бугарски и турски, и он је готово и био тумач узајамног споразумевања и дружења.

Како да цртам Селами пашу? Човек средовечан, до 45 година, средњег стаса, премоћаст са кавкавским типом. У колико је у војничкој науци зналац, ко би то знао оценити, по што никакав стран — европски — језик не говори, и по том, као да за доказ служи, да му је изобразење скромно, или да је Турчин фанатик. Ступањ његовог образовања доказује и то, што се у овакој дипломатској мисији заборавио, те са огрнутим капутом и у папучама провео вечеру, са изаслаником Кнеза српског.

Пуковник Хрватовић послао му је јагње и крајинска вина, те се према околностима зготови луксузна гозба. Поседамо за сто, ну место вечере испале ручак са говеђом јухом (супом), говеђином и осталим небројеним јелима, међу којима су била нека турска јела врло укусна и примамљива. Ја слушах, да је у Турака адет, да се најпре изнесу на сто најбоља јела, као што је печење, по том по доброту и квалитету, која је приближна доброту јела, а најпосле чорба. За овај обичај веле, да је у живот ступио од времена, — не знам које — битке: кад су Турци изненада од непријатеља нападнути били, баш кад су чорбу појели. Остали ручак принуђени су били прекинути, у жалости за непотрошеним печењем и ђаконијама. Чисто сам био гневан, што су се држали европског реда, те јагње остаде недарнуто.

Хусеин - паша не окуси вина; али Селами паша заборавио беше на Алкоранску забрану, те је напијао здравице и испијао чашице. Да није Хусеин - паша као неки Ментор бдео, над њиме, би прошао као његов драгоман, који се једва држао на ногама.

Здравице су намењиване Султану и Кнезу Милану; храброј турској и српској војсци; али најинтересантије је било слушати г. Вујовића, који се у својој здравици изразио,

да чезне за приликом, да у оваким околностима вратимо гостопримство Турцима!!

После вечере дође у друштво и Хасан - беј, који је први напао на Вел. Извор. Мајор Топаловић га је поверљиво запитао са коликом је силом ударио на Извор. Он нас увераваше, да је имао 7000 људи. Он је врло лепо говорио грчки, и на овом језику се са г. Девићем проводио. Пријатна личност, чисто би посумњао, да је турског порекла.

Још имам да споменем као пријатну успомену једну турску личност, Бошњака из Алај - Беговићеве породице. Капетан у турској војсци; дивно је говорио српски и видело се, да жељно тражи наше друштво, можно, да је по вери столећем одвојен, ну по језику, остао је Србин, и љубитељ српског језика.

Дође време растанка. Према налогу требало је, да се изасланик Кнежев споразуме о претрпљеној штети у Зајечару и околини од стране српскога становништва. На то ће Селами - паша намргођен турски рећи: „Зајечар да, јок чак зијак“, и тиме се почео праштати изразивши жељу и наду, да ћемо поштовати турско гробље које се находи до самога Зајечара непосредно до друма. Одосмо у одређени конач.

Пред зору почеше трубачи својим сигналама будити војску, да се за полазак спреми и ми се дигосмо да гледамо како одлазе немили гости. У Зајечару је све врвело од Турака. Пијаца дупком пуна; са Краљевице су милели као мрави, а одлазак из вароши трајао је читав час. Избројисмо у турској војсци како је пролазила деветнаест застава разне боје: првених, белих плавих, зелених. Ту смо се уверили, да су лажне вести, које тврђаху, да су Турци голи и боси. На против ни у чем не оскудеваху, јер је сваки имао кабаницу па и рукавице. Изненадио нас је велики

број официра, који су јахали прекрасне коње. Око осам часова пође и последња коњичка патрола. Ми за њима по-
сласмо „Срећан пут у неврат!“

Насред зајечарске пијаце стајао је крст између два дуда ограђен филаретама. По одласку Турака приближио се огради. Унутрашњи простор био је очишћен, а на огради горело је кандило; на дуду вишаше котарица, у њој бакрени новац, а на свакој летвици небројени завежљаји откидака вунице разне боје. Ту су се клањали; наравно да од крста ни трага не бејаше.

Обиђемо град да се уверимо о истини Саламијиних речи. Куће стајаху, али у кућама нигде браве, пећи, прозора ни врата, осим у оних зграда, где су им биле болнице или станови старешина. Цели град личио је на неку коњушницу; ђубре у кућама и ван кућа у неисказаној мери. У многим кућама проваљен беше под, да се од подрумова направе проходи. Собе претворене су у коњушнице, или су са подрумима преривене, као да су свиње риле. Пред једном кућом стајаше висок орман с обе стране пробушен, служећи за стражу. Таа божија угојених паса, правих рундова, да је човека страх мимо њих пролазити; сукобљава их на сваком месту. Нигде ограде. Прозори на кућама махом су опекама зазидани, само на мајушњи просторић улази светлост и излази дим. Око 160 кућа и преко 200 економских зграда нема нигде. Многи су студенци затрпани. Местимице се Зајечар тако изменио, да се у први мах не би могао човек у њему наћи.

12-ог Марта 1877. Данас обиђох зајечарско гробље. Тамо имадох шта видети. Седох на један преломљени крст и размишљах, да ли фанатизам, да ли себичност, да ли пак беснило и несташност могаше тако оскрнавити ово место мира, ову светињу свакога коле образованог човека и народа. Гробље је личило на место где хијене и шакали бесне.

Страшљивци и полу-зверови, који нису кадри у борби за само одржање надвладати и постићи плен, већ као ноћни грабљивци и отимачи раскопавају гробове да се лешиним нахране. Већ што су покрхани и однесени мраморни крстови, што су покрадене гвоздене ограде и крстови гробова, нек им је просто, јер грамзивост, користољубље и себичност не познаје граница ни мере; али што су сами с гробови и гробнице разваљене, мртва тела извађена и разбацана, за то их мора осудити сав образовани свет, било да су свој варваризам вршили из фанатизма, освете или грамзивости, тражећи у гробовима остатке скривенога блага. Сетих се молбе и наде о штовању турскога гробља. Имаде образа молити за таку ствар, за њих важну и штовану, а није био кадар сачувати, да се наши гробови не оскрнаве, да се њиховим варварством не ужасавамо, не грозимо

Био сам и на Краљевици. Ту се подигао мали градац; зграде су састављене од зајечарских великих и малих врата, од поскиданих дасака из подова и тавана. Начинили су зимовнице, у којима су могли пркосити непогодном времену.

15-ог Марта. 1877 г. Изравнао сам турско гробље. Не види се ни траг од гробова. Дао сам над лешевима посејати раж, и тим поступком стао сам на пут кужењу ваздуха из отворених турских гробова.
